

I. Politiek geschiedenis - Histoire politique

BRECHT DESEURE

Onhoudbaar verleden. Geschiedenis als politiek instrument tijdens de Franse periode in België

Leuven, Leuven University Press, 2014, 424 p.

In de historiografie over het revolutietijdvak was het lang een *idée reçue* dat de revolutionairen, behalve met de traditionele hiërarchische orde, vooral ook braken met het verleden. Met name in het onderzoek naar de Franse Revolutie hebben gerenommeerde historici als Reinhart Koselleck, Mona Ozouf, Lynn Hunt en anderen elk op hun eigen manier bijgedragen aan het beeld dat in Frankrijk na 1789 een nieuw, modern tijdsbesef ontstond waarin het heden voor het eerst werd ervaren als wezenlijk anders dan het verleden. Talrijk zijn de studies over de invoering van de Franse revolutionaire kalender, die geldt als illustratie *par excellence* van de revolutionaire wens om helemaal opnieuw te beginnen en het verleden te laten voor wat het was. In invloedrijk werk zoals dat van Richard Terdman en François Hartog, die het temporeel besef in een breder perspectief beschouwen, wordt de Franse Revolutie voorgesteld als een breukmoment met paradigmatische kracht.

Het was te verwachten dat deze fixatie op de uniciteit van de revolutionaire ervaring niet zonder reactie zou blijven, en de afgelopen jaren lijkt zich inderdaad een kleine school te hebben gevormd van historici die laten zien dat hier het nodige op valt af te dingen. Zo blijkt het bijvoorbeeld mogelijk eerder in de vroegmoderne geschiedenis gebeurtenissen te identificeren – de Nederlandse Opstand, de Franse Godsdienstoorlogen – die net als

de Franse Revolutie zo ingrijpend waren dat tijdgenoten althans tijdelijk overtuigd raakten van de onoverbrugbare afstand tussen heden en verleden. Anderzijds zijn er in het revolutietijdvak dan weer talrijke voorbeelden te geven van revolutionairen die zich wel degelijk bleven spiegelen aan het verleden op een manier die niet direct veel afstand doet vermoeden. Revolutionaire politici als Gilbert Romme, nota bene de uitvinder van de Franse revolutionaire kalender, pleegden na hun terdoodveroordeling zelfmoord onder verwijzing naar hun stoïcijnse held Cato de Jongere, die in de Romeinse oudheid hetzelfde had gedaan. Ook studies over het revolutionaire beroep op middeleeuwse iconen als Jeanne d’Arc en Wilhelm Tell laten een veel complexere omgang met het verleden zien dan het geijkte beeld toelaat.

Een welkome bijdrage aan deze revisionistische tendens biedt de recent verschenen monografie *Onhoudbaar verleden. Geschiedenis als politiek instrument tijdens de Franse periode in België*. De auteur Brecht Deseure legt in deze bewerking van zijn in 2011 verdedigde proefschrift de vinger op twee belangrijke tekortkomingen van het breukparadigma: in de eerste plaats richt dit zich sterk op het revolutionaire centrum en ten tweede wordt meestal gekeken naar de relatief korte periode tussen het uitbreken van de revolutie en de val van het schrikbewind van de Terreur. Wie staande wil kunnen houden dat het denken over de relatie tussen heden en verleden in de westerse wereld onomkeerbaar veranderde als gevolg van de Franse Revolutie, zal toch ook moeten onderzoeken wat er gebeurde buiten Parijs en na de vestiging van het Directoire. Met de nodige kritische zin toetst Deseure de houdbaarheid van de breukthese door zich

te richten op de Zuidelijke Nederlanden, die tussen 1792 en 1814 (gedeeltelijk) onder Frans bewind stonden en vanaf 1795 integraal onderdeel uitmaakten van achtereenvolgens de Franse Republiek en het Keizerrijk.

Deseures casus wordt gevormd door de representatiepolitiek van ambtsdragers van zowel autochtone als Franse origine, die optraden als vertegenwoordigers van de Franse overheid. Hij heeft hiervoor gekeken naar officiële overheidscommunicatie, zoals publieke redevoeringen van functionarissen en proclamaties van verschillende overheden. Daarnaast heeft Deseure studie gemaakt van bronnen die inzicht geven in de symboolpolitiek rondom monumenten, herdenkingen en feestelijkheden, en bespreekt hij het overheidsbeleid ten aanzien van kunst- onderwijs en -productie.

Uit Deseures onderzoek blijkt dat het verleden op het officiële Frans-revolutionaire overheidsniveau nooit volledig in de ban werd gedaan. Juist in de Zuidelijke Nederlanden, waar in tegenstelling tot in andere delen van Europa maar weinig inwoners zaten te wachten op de komst van de Fransen, werd het van belang gevonden een historiserende legitimering te creëren die het nieuwe bewind steviger in het zadel moest helpen. In de eerste jaren gebeurde dit door middel van een geconstrueerd oorsprongsverhaal dat een dusdanige zwakke band met het verleden vertoonde dat Deseure toch spreekt van een 'antihistorische politieke cultuur'. De Belgen werden in toespraken en proclamaties voorgesteld als een van oudsher vrijheidslievend Gallisch volk dat na een despotische interval onder Oostenrijks bewind eindelijk tot vrijheid was gekomen door de aansluiting bij Frankrijk.

In een tweede fase, die aanbrak met de alleenheerschappij van Napoleon, werd veel meer aansluiting gezocht bij bestaande geschiedverhalen en gebruiken. Door bij een bezoek van de Franse keizer onder meer terug te grijpen naar de traditie van de blijde intredes, werd die bewust neergezet als 'gewoon' een nieuwe vorst zoals de Zuidelijke Nederlanden die altijd gekend hadden.

Deseure sluit met zijn studie nadrukkelijk aan bij de politieke transferbenadering zoals die voor het Nederlandse revolutietijdvak onder meer werd toegepast door Annie Jourdan en Martijn van der Burg. Dit betekent dat hij zich er voortdurend van bewust toont dat richtlijnen van de centrale overheid in Parijs door toedoen van initiatief en interpretatie van de functionarissen die er uitvoering aan gaven een eigen invulling kregen. Zelfs in de eerste fase werd de algemene lijn verweven met lokale historische symboliek om de herkenbaarheid en daarmee de aanvaardbaarheid onder de bevolking te bevorderen. In het Antwerpse legitimeringsverhaal was bijvoorbeeld steeds een hoofdrol weggelegd voor de Schelde en werd de ideale oorsprongstoestand van de vrije Antwerpenaren opmerkelijk genoeg niet geplaatst in een mythisch verleden maar in de gouden 16de eeuw. In Brussel daarentegen was het lokale verleden juist opvallend afwezig. Hoe de geschiedenispolitiek eruit kwam te zien, werd volgens Deseure bepaald door een wisselwerking tussen de ideologische koers van de centrale overheid, de lokale context en de inbreng van individuele overheidsfunctionarissen. Van belang is zijn observatie dat de Franse ministers van Binnenlandse Zaken, die verantwoordelijk waren voor het beleid ten aanzien van de

representatiepolitiek, lokale differentiaties niet noodzakelijkerwijs probeerden tegen te gaan, maar soms zelf stimuleerden.

Onhoudbaar verleden is uitstekend ingebed in de internationale literatuur en gebaseerd op zeer gedegen archiefstudie. Het boek heeft een hoge informatiedichtheid, waardoor de leeservaring hier en daar wat taai kan zijn. De lokale gezagsdragers moesten creatief zijn om met beperkte middelen steeds nieuwe versies van het verleden te kunnen presenteren. Zo doken dezelfde paradewagens bijvoorbeeld telkens weer op in nieuwe parades, steeds met een andere symbolische betekenis. Deseure had de ironie die in dergelijke handelingen besloten ligt wat mij betreft wel iets meer mogen uitbuiten, zoals hij eigenlijk alleen doet wanneer hij aan het begin van het eerste hoofdstuk Manneken Pis in pamfletvorm laat polemiseren met het standbeeld van Karel van Lotharingen. De vraag hoe de bevolking aankeek tegen het niet altijd even subtiele gebruik van het verleden blijft helaas ook grotendeels onbeantwoord. Maar misschien valt dat Deseure niet echt aan te rekenen : hij heeft egodocumenten en kronieken van tijdgenoten geraadpleegd, maar blijkbaar waren die minder geneigd om de representatiepolitiek op dat niveau te becommentariëren. In elk geval biedt *Onhoudbaar verleden* een mooi uitgewerkte casus die laat zien hoe Franse beleidsmakers na Thermidor geleidelijk terugkeerden naar een verhouding tot het verleden die maar weinig verschilde van wat in de vroegmoderne tijd gebruikelijk was geweest. Zijn studie draagt daarmee bij aan het besef dat de gepercipieerde kloof tussen heden en verleden in de vroege 19de eeuw niet zo groot was als een tijd lang is gedacht.

Joris Oddens

ELS WITTE

Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850

Antwerpen, De Bezige Bij, 2014, 687 p.

Laten we meteen heel duidelijk zijn : de studie van Els Witte over het orangisme in België in de eerste twintig jaar na de Belgische onafhankelijkheid is het eerste, totaal omvattende werk over dit onderwerp. De literatuur tot nu is nochtans erg omvangrijk, maar deze behandelt enkel deelaspecten, verschijningsvormen in bepaalde steden of fragmentarische benaderingen in één of andere subperiode. Niets van dit alles in dit werk hier : het orangisme wordt in al zijn facetten bestudeerd; de actoren met hun diverse sociale en economische achtergrond komen aan bod; de veranderingen in de tijd (deze studie omvat immers zowat een generatie) en de gelijkenissen en verschillen tussen de diverse regio's en steden in België krijgen gepaste aandacht. Wie op zoek zou gaan naar een of andere vorm van nostalgie komt zeker bedrogen uit. Witte behandelt het fenomeen 'orangisme' op een gedreven, maar neutrale en afstandelijke wijze. Ze ontleedt wel de emotionele benadering van het 'verloren koninkrijk' door vele orangisten in de door haar bestudeerde periode, maar ze deelt deze emotie zeker niet. In lengte van jaren zal dit werk het naslagwerk bij uitstek zijn over het orangisme in het tweede kwart van de 19de eeuw.

Witte kon deze volledigheid maar bereiken door consultatie van tientallen tijdsdocumenten en een veelvoud van historische literatuur. Bovendien doorploegde ze ook vele archieffondsen in België en Nederland. De opbouw van deze studie is

zowel chronologisch als thematisch. Witte analyseert de diverse elites in het Zuiden aan de vooravond van 1830 (hoofdstuk 1), gevolgd door de stellingnames tijdens de heetste momenten van de revolutie (hoofdstuk 2). De problematiek van de uitsluiting van de familie Oranje van de Belgische troon (hoofdstuk 3) en de volhardingspolitiek van koning Willem I (hoofdstuk 4) worden bestudeerd vanuit hun betekenis voor en invloed op de orangistische beweging. In hoofdstuk 5 analyseert Els Witte de gegevens oorlog, repressie en de weg naar de diplomatieke vrede. Deze vijf hoofdstukken – die samen nagenoeg 250 bladzijden omvatten – behandelen de jaren dertig van de 19de eeuw, met daarbij nog de belangrijkste klemtoon op de jaren 1830-1834. De hoofdstukken 6 en 7 behandelen de oppositie in de publieke sfeer en het universum van de orangisten. Vanaf hoofdstuk 8 komt Witte weer meer naar de chronologische benadering, met onder andere de laatste tegenbeweging en de stille dood van het politieke orangisme. Dit overzicht van de diverse hoofdstukken toont aan dat de klemtoon van dit boek toch op de eerste jaren na 1830 ligt.

Witte poneert een aantal uitgesproken stellingen in haar studie. De eerste figureert reeds op de kaft van het boek : “... Het harde verzet ...”. Heel regelmatig stelt ze dat de orangistische beweging een krachtige beweging was die op een organisatie kon bogen en die een duidelijk doel – de restauratie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden – voor ogen had. Zelfs na lectuur van deze meer dan vijfhonderd bladzijden tellende studie blijf ik daar toch vraagtekens bij zetten.

Eén van de argumenten van Witte is dat de orangistische gedachte en de kansen op succes van de orangistische beweging

doorgedrongen waren tot in de top van het Belgische establishment. Uiteraard was dit zo, maar zegt dit per definitie dat die beweging daardoor krachtig was? Willem I had zijn koninkrijk kunnen redden indien hij in 1815 een duidelijker kijk had gekregen (en had willen krijgen, vooral) op de publieke opinie in het Zuiden. Al te gemakkelijk liet hij zich leiden door raadgevers die hun inzichten opzochten in Brussel bij gelijkgezinden zonder de representativiteit van die figuren te leren kennen en al te gemakkelijk vertrok hij van het noordelijke model om zijn Verenigd Koninkrijk gestalte te geven. Met wat dichterlijke vrijheid kunnen we dus stellen dat het Verenigd Koninkrijk niet mislukte in 1830, maar in 1815.

Al op het einde van de Franse tijd en zelfs vanaf 1810-1811 waren ‘Belgische’ politici actief in het benaderen van hun Nederlandse collega’s om in de postnapoleontische periode tot een unie van Noord en Zuid over te gaan, hoewel de unie die hen voor ogen stond niet noodzakelijk het Verenigd Koninkrijk was zoals dat in de grondwet van 1815 gestalte zou krijgen. Bovendien werd ook een onafhankelijk België toen overwogen, maar om redenen van politieke haalbaarheid niet verder uitgewerkt. Met andere woorden, het dansen op de slappe koord, het aarzelen tussen een samengaan van Noord en Zuid of het verder gaan op gescheiden wegen was niet nieuw en was niet vreemd. Dat die gedachten ook speelden bij bijvoorbeeld Surlet de Chokier, het eerste staatshoofd van België (regent van februari tot juli 1831) was dus niet merkwaardig, was geen beletsel om door de ‘patriottische’ meerderheid van het Nationaal Congres tot tijdelijk staatshoofd te worden verkozen en wees niet op eventuele opvallende sympathieën van de man voor

de contrarevolutionaire beweging. Of een voorbeeld op het lokale vlak : de Oostendse burgemeester Jean-Baptiste Serruys was in 1830 natuurlijk voorstander van de voortzetting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Zijn haven had goed geboerd en de revolutie kon de omzet wel eens negatief beïnvloeden. Maar zodra het na 1830 economisch weer begon te beteren, smolt 's mans orangisme in evenredige mate. Heel snel waren deze figuren een contrarevolutie absoluut niet meer genegen.

Het tweede luik in de organisatie zoekt Witte in Den Haag. Heel terecht heeft ze heel grondig gebruik gemaakt van het archief Grégoire die als tussenpersoon was aangeduid tussen de Nederlandse koning en politici enerzijds en de Belgische orangisten anderzijds. Om het werk van de Belgische politie te bemoeilijken, werden de brieven in geheimschrift geschreven. Het is de grote verdienste van Witte om dit archief zo uitvoerig te hebben geconsulteerd (al vind ik het merkwaardig dat Witte zoveel te puzzelen had om de brieven te ontcijferen : toen ik het archief consulteerde zaten er op geregelde plaatsen briefjes in het handschrift van Grégoire met uitleg over de gehanteerde codes ...). Wie de correspondentie tussen Grégoire en zijn Belgische 'pennenvrienden' doorneemt, merkt al gauw dat de financiële steun van de koning of de prinsen aan hun Zuidelijke 'getrouwen' bijzonder snel van aard verandert. Het ging veel meer om wachtgeld en pensioenen en om beloning voor vroeger (vóór 1830) bewezen diensten, dan om steun aan de contrarevolutie. Dit werd vaak expliciet zo gezegd en in een aantal gevallen (Vandersmissen, bijvoorbeeld) was het gewoonweg zwijggeld opdat hij zich niet langer met contrarevolutionaire activiteiten

zou bezig houden. Het is in de analyse van die correspondentie ook aangewezen om systematisch na te gaan op welke brieven er niet werd geantwoord uit Den Haag en/of welke onderwerpen door Grégoire systematisch werden ontweken. Het is geen toeval dat dit net de meest gevoelige thema's waren : Willem I en Willem II waren er immers als de dood voor om zich internationaal met de Belgische contrarevolutionaire beweging te vereenzelvigen. Ze hadden er in eigen land ook steeds minder steun voor.

Witte werkt in haar epiloog de idee uit van het voortleven van het orangistische gedachtengoed vanaf 1850 tot – bij wijze van spreken – vandaag. Uiteraard is dit niet meer het politieke orangisme van vóór 1850, maar ze ziet toch een rode draad doorheen de 19de en 20ste eeuw. De erg affirmatieve wijze waarop dit hoofdstuk is geschreven onderstreept nog haar opvatting daarover, hoewel ze stelt dat dit verder historisch onderzoek verdient. Ook hier heb ik vragen bij. Er is in de decennia na 1850 in België zoveel veranderd dat het verlangen naar wat een illusie is gebleken – de restauratie van het samengaan van Noord en Zuid – wel min of meer een constante bij bepaalde figuren was en is in de Belgische geschiedenis, maar deze veranderingen hebben er wel voor gezorgd dat alle andere elementen (sociale groepen die de gedachte genegen waren; de argumenten waarop de overtuiging was gestoeld; ...) zo anders waren dat het de facto net zo goed als andere bewegingen kunnen worden beschouwd. Het wellicht voornaamste punt daarin is de problematiek van de taal. Voor Willem I en de zijnen was dit een totaal ondergeschikt fenomeen, terwijl het diep in de 19de en de 20ste eeuw voor de toenmalige 'orangisten' het hoofdthema was.

De gedegen studie van Witte wordt heel zeker een belangrijk naslagwerk over het politieke orangisme in het tweede kwart van de 19de eeuw. Dat haar uitgesproken hypothesen tot vraagtekens en verder debat aanleiding geven, zorgt er meteen voor dat haar werk geen eindpunt is, maar dat het tot verder onderzoek aanleiding zal geven.

Luc François

MONIKA TRIEST & GUIDO VAN POUCKE

Het grote taboe na de Grote Oorlog. De Belgische staat versus de adellijke familie Arenberg

Leuven, Davidsfonds Uitgeverij, 2013, 208 p.

De titel van dit boek suggereert dat het sekwester op de Belgische bezittingen van de familie Arenberg jarenlang taboe was. Men vraagt zich af waarop deze bewering steunt. Van meet af aan werd het sekwester in de media uitvoerig becommentarieerd. In 1922 al verscheen er een eerste studie over dit thema (Maurice De Wée en Albert Houtart, *Le Séquestre et la liquidation des biens allemands en Belgique. Loi du 17 novembre 1921*). Misschien alluderen de auteurs op het feit dat de inventarisatie van dit archieffonds eerst recent werd afgewerkt. Maar het fonds zelf was al eerder toegankelijk.

Centraal in dit boek staat de vraag naar de nationaliteit van de hertogelijke familie. Indien de familie Arenberg de Duitse nationaliteit had – zoals de Belgische overheid vooropstelde – vielen hun Belgische bezittingen onder het sekwester dat na de Eerste Wereldoorlog op alle “vijandelijke” goederen werd gelegd. Tien jaar lang zou deze vraag het voorwerp uitmaken van gerechtelijke procedures. In het akkoord dat in 1929 tussen Duitsland en België werd gesloten, was bepaald dat de

nog niet verkochte goederen aan de familie zouden worden teruggegeven. Toch duurde het tot 1945 vooraleer de laatste betwistingen waren geregeld (p. 46).

Met verbazing stelt de lezer vast dat de problematiek van het sekwester in dit boek nergens systematisch behandeld wordt. Eerst op p. 98 wordt de wet van 1921 op het sekwester bondig omschreven. Over dit fenomeen bestaat er nochtans een overvloedige juridische en historische literatuur. Even confuus is de wijze waarop de vraag naar de nationaliteit van de verschillende familieleden wordt behandeld. Het blijft bij een opsomming van tegenstrijdige standpunten, zonder duidelijke conclusies (p. 102 e.v.)

De auteurs alluderen onder meer op een “zestig pagina lange, stevig onderbouwde juridische nota”, waarin hertog Englebert-Marie de argumenten van de Belgische Staat betwist en weerlegt. De auteurs noemen dit “een bijzonder interessant document, dat de visie van beide partijen weergeeft en de wettelijke grondslagen waarop die gebaseerd zijn aanhaalt”. Ondanks het belang van dat document citeren zij slechts een twintigtal lijntjes uit het besluit (p. 73). Slechts voor twee familieleden (Pauline, overleden in 1921, en Julie, overleden in 1919) wordt iets uitvoeriger op de juridische argumentatie ingegaan (p. 62 e.v.).

Even oppervlakkig blijft de behandeling van het familievermogen. Ook hier wordt weinig of niet ingegaan op de bijzonder waardevolle archivalia over de samenstelling van het familiaal vermogen (en van het hertogelijk personeel). De lezer moet het stellen met vluchtige uitspraken, zoals de vermelding

dat er voor de weduwe van prins Charles (overleden in 1896) een inventaris werd opgesteld van meerdere tientallen bladzijden “met goederen zoals meubelen, kunstwerken, juwelen, linnen, goud en zilverwerk, porselein, tapijten, wijn en zelfs een auto, met een totaal geschat bedrag van ca. één miljoen Duitse mark”. Het is duidelijk dat de auteurs geen kenners zijn, zodat de kunstwaarde van de vermelde goederen onbesproken blijft.

Treffend voor het verwarrend betoog van de auteurs is de behandeling van het lot van het kasteel van Heverlee. Op p. 15 lezen we dat de hertog dit kasteel in 1918 “bestemde voor de universiteit van Leuven”. Op p. 45-46 wordt gezegd dat de hertog in 1916 het kasteel wilde schenken aan de universiteit, maar dat “kardinaal Mercier van Mechelen zich daartegen verzette”. Op p. 55 vernemen we dat de regering in 1921 debatteert over de vraag of de hertogelijke gift van het kasteel aan de universiteit moet worden gerespecteerd. Blijkbaar maakte het kasteel toen deel uit van het sekwester. Op p. 95 wordt verwezen naar een bericht uit de krant *Le Soir*, waarin gemeld wordt dat de hertog zijn kasteel kort voor de wapenstilstand aan de universiteit had geschonken. Eerst op p. 157 kondigen de auteurs met veel poeha een “rechtzetting van de verhalen rond het Arenbergkasteel” aan. In feite werd het kasteel op 1925 door de Belgische overheid aan de universiteit verkocht. Over de intenties van de hertog wordt met geen woord meer gerept.

Erger nog zijn de misvattingen bij de raadpleging van de bronnen. Voor de auteurs betekent de uitspraak van hertog Engelbert-Marie “*mon conseil doit être le point central de mes affaires*” dat het woord van de hertog heilig was. Maar met “*mon conseil*” wordt

hier uiteraard niet de mening van de hertog bedoeld, wel van de hertogelijke Raad. Dit is het tegendeel van de autocratische ingesteldheid, die aan de hertog wordt toegeschreven. Overigens moet de hertogelijke zorg voor het beheer van het familiaal vermogen eerder als een kwaliteit dan als een gebrek beschouwd worden. Het druipt in tegen het cliché dat grote aristocraten zich niet over het beheer van hun domeinen bekommerden en dit aan hun medewerkers overlieten.

Sommige interpretaties komen ook erg naïef over. Zo de hypothese dat een tussenkomst van baron de Mevius in de Senaat ten gunste van de familie Arenberg beïnvloed zou zijn door zijn huwelijk met Isabelle de Lalaing, van wie een verre voorouder in de zestiende eeuw met de familie Arenberg een huwelijk had gesloten (p. 49-50).

De manier waarop de goederen onder sekwestering door de Belgische overheid werden beheerd, wordt verduidelijkt door de behandeling van de poldergronden in het Waasland (Hedwigepolder en Prosperpolder, met een oppervlakte van ca. vijfhonderd hectare). De *casestudy* over de poldergronden behoort tot het beste wat dit boek te bieden heeft. Hier worden nuttige vergelijkingen gemaakt met het verleden en komt het hertogelijk personeelsbeleid goed uit de verf, al blijft de uiteenzetting tot een bespreking van individuele gevallen beperkt. Het hertogelijk loon- en pensioenbeleid was gepersonaliseerd in functie van inzet en anciënniteit, en was veel milder dan in de jaren van het sekwestering.

In zijn geheel blijft dit een teleurstellend boek, dat geen duidelijke samenhang ver-

toont, een trefwoordenlijst mist, de aangehaalde thema's niet grondig behandelt, de geconsulteerde documenten niet kadert in de beschikbare literatuur en de leemten in het bronnenmateriaal niet aanvult. Zo worden alleen de krantenknipsels aangehaald die te vinden zijn in het hertogelijk archief. Nederlandstalige kranten zijn er slechts sporadisch aanwezig, maar de auteurs beschouwen "een zoektocht buiten de Arenbergarchieven (als) een onmogelijke opgave" (p. 95). Bovenal ontbreekt een duidelijk besluit. De meningsverschillen tussen de familie en de ambtenaren van het sekwester, tussen de advocaten van de hertog en de Belgische Staat worden naast elkaar geplaatst zonder enige duiding. Na de lectuur van dit boek weet de lezer niet of het sekwester over de Arenberggoederen terecht was of niet, en evenmin of het beheer van de gesekwesteerde goederen al dan niet correct verliep.

Paul Janssens

KOEN AERTS

'Repressie zonder maat of einde?' De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog

Academia Press, Gent, 2014, 547 p.

De achterflap van dit boek van de Gentse historicus Koen Aerts zet een grote ambitie neer : de publicatie wordt expliciet gepresenteerd als een soort tweeluik met het standaardwerk van Luc Huyse en Steven Dhondt (*Onverwerkt Verleden*) uit 1991. Het thema van het doctoraatsonderzoek waaruit dit boek voortkomt, is inderdaad een vervolg op die klassieker.

Aerts behandelt de grote fase twee van wat in België nog altijd 'de repressie' heet en in alle andere landen in Europa gewoon de zuivering

of bestraffing van collaboratie. Terwijl Huyse en Dhondt de heel zichtbare kern van de repressie belichten tijdens de sleuteljaren 1945-1950, richt dit boek zich vooral op wat daarna volgde; de manier waarop alle tijdens deze kernjaren genomen maatregelen werden afgebouwd, verzacht, hersteld of integendeel verder doorwerkten. Inderdaad moet de 're-integratie' uit de ondertitel van dit boek in strikt juridische zin worden begrepen : het gaat niet om een (sociaal) re-integratiebeleid maar om het van overheidswege ongedaan maken of 'herstellen' van straf- en sanctie-maatregelen die de Belgische staat ten aanzien van een deel van haar burgers nam.

Terwijl het leeuwendeel van dat bestraffen en sanctioneren niet meer dan drie jaren in beslag nam, bleek het moeizame remediëren van die maatregelen een kwestie van vele decennia. Bovendien bleek de hele nasleep in tegenstelling tot het zichtbare moment van bestraffing zelf, veel meer een onzichtbaar gegeven. De implicatie van dat laatste moet hier toch even benadrukt worden. Ondanks het feit dat in dit land het amnestiedossier decennialang aanleiding gaf tot debatten, pamfletten en extreme politieke polarisering is het eigenlijk pas met dit boek dat voor het eerst een onderbouwd totaalzicht komt op de effecten van de repressie. Dat alleen al is eigenlijk een ontvullende vaststelling. Ministers bleken decennialang niet in staat om zelfs maar de cijfermatige basisinformatie te geven over het door hun administraties gevoerde beleid. Op basis waarvan is het zogenaamde amnestiedebat in dit land dan eigenlijk decennialang gevoerd?

Aerts vertrekt van de eenvoudige vraag om de aard, reikwijdte en duur van de bestraffing en sanctionering van de naoorlogse bestraffing

te analyseren. Zoals meestal blijkt een eenvoudige vraag een complexe opdracht te verbergen. Aerts moest vaststellen dat het geheel aan straf- en sanctiemaatregelen tot vandaag nooit systematisch in kaart gebracht was; een noodzakelijke voorwaarde voor een consistente totaalanalyse. Dit leidt ertoe dat Aerts al snel de klassieke indeling van Huyse Dhondt opzij moest zetten. Sinds Huyse en Dhondt denken we bij naoorlogse repressie vooral aan de militaire rechtspraak, de burgerlijke epuratie, het getuigschrift van burgertrouw en de administratieve zuivering. Dit kader neemt eigenlijk gewoon het raamwerk van de bestraffing zelf over. Aerts ontdekte snel dat deze indeling een chaotisch kluwen aan overlappingen verborg. Op basis van type sanctie/straf komt hij zo tot de categorieën vrijheidsberoving, de patrimoniale sancties (m.b.t. het vermogen), de exclusieve sancties (verval van rechten en nationaliteit) en de zogenaamde clausulaire uitsluitingen (uitsluiting/beperking in diensten/voordelen van de overheid). Deze wat technische categorisering illustreert meteen dat dit boek zich onderdompelt in complexe juridisch-technische materie. Het boek volgt strikt de indeling van deze categorieën. Het leidt tot een boek dat soms wat encyclopedisch aandoet, omdat elke maatregel (en het zijn er heel wat) soms detaillistisch wordt besproken. Niettemin blijft de rode draad van het boek altijd duidelijk zichtbaar.

Aerts toont aan dat de Belgische staat de militaire bestraffing vrij snel kon 'afsluiten' door de effecten ervan te beëindigen. Eind 1950 was bijna 95 procent van de met gevangenisstraf bestrafte collaborateurs vrijgelaten. Deze efficiënte aanpak was vooral mogelijk omdat de Belgische staat van oudsher al beschikte over een reeks be-

proefde instrumenten (zoals genade of vervroegde invrijheidstelling). Een 'afronding' bleek al een pak moeilijker waar het de vermogensbestrafing en de gevolgen van het verval van rechten betrof. Hier bleek de Belgische staat een reeks nieuwe maatregelen te hebben geïntroduceerd zonder de gevolgen vooraf helemaal goed te hebben ingeschat. Ook had ze niet ingeschat hoe de effecten ervan precies beheerd moesten worden. Aerts stelt minutieus vast dat rechtsherstel vaak helemaal niet betekende dat de effecten van bepaalde maatregelen automatisch ophielden of 'hersteld' werden. Bovendien troffen deze maatregelen een grote groep mensen. Niettemin kwam de Belgische staat ook hier, zij het op langere termijn en met horten en stoten, tot een globaal genomen vrij volledige invoering van formeel rechtsherstel.

Het hek bleek echter van de dam waar het de vierde categorie van maatregelen betrof: de (soms proactieve) uitsluitingen van bepaalde diensten of voordelen die de Belgische staat haar burgers aanbood. Verschillende ministeries of overheidsdiensten bleken autonoom te kunnen beslissen over reikwijdte en invulling van 'hun' uitsluitingsdomeinen, soms tegen de letter van de wet in. Er kwamen ook veel nieuwe uitsluitingen bij, soms al lang na het moment van de eigenlijke bestraffing. Dit leidde in het beste geval tot gebrek aan consistentie en in het ergste geval tot willekeur en overmatig zware bestraffing. Aerts spreekt in dit verband van een rechtstaat in '*overdrive*'. Hij moet ook vaststellen dat de Belgische staat zichzelf blijkbaar onvoldoende kon corrigeren. Het instrument van rechtsherstel schoot hier structureel tekort.

De belangrijkste conclusie van Aerts is dat door een oncontroleerbaar cumulatief proces

de Belgische staat zo een reeks maatregelen in het leven riep die een 'eeuwigdurend' karakter hadden en soms zelfs overdraagbaar waren op de kinderen van de getroffen. De Belgische staat creëerde dus een aparte subcategorie onder haar burgers – namelijk de inciviek – en dit ondanks het feit dat die categorie juridisch *as such* niet bestond. De rechtstaat ontspoorde hier dus. Dit gezegd zijnde, mag de andere grote conclusie van Aerts ook niet worden vergeten, en dat is dat het grootste deel van de bestraffing en sanctionering van collaboratie wel degelijk efficiënt, snel én massaal werd gecorrigeerd. De eindbalans van de repressie is wat dat betreft dus genuanceerd.

Het boek beschrijft een essentieel en (vreemd genoeg) onbekend deel van de naoorlogse repressie in België. Het valt overigens op dat bij Aerts de tegenstelling Vlaanderen-Wallonië, toch nog altijd zo onvermijdelijk in alle Belgische repressieliteratuur inclusief *Onverwerkt Verleden*, eigenlijk zo goed als irrelevant wordt. Die tegenstelling wordt pas weer relevant als het gaat om symbolenkwesties. In een laatste deel plaatst Aerts zijn analyse in een bredere politieke context van debatten over amnestie en Vlaams-nationalistisch anti-Belgische revanchisme. Dat deel had gerust iets langer mogen zijn en dieper uitgewerkt.

De fragmentatie van kleine maatregelen, de gedecentraliseerde en semi-autonome toepassing van bepaalde maatregelen en het verlies aan overzicht en daaropvolgende verlies aan controle gebeurden volgens Aerts deels 'ongewild'. Ondanks 'nepotisme' of 'politiek misbruik' op lokaal niveau (het bewijs van burgertrouw bijvoorbeeld), was er geen centraal gestuurde politieke besluit-

vorming die afstuurde op de creatie van de inciviek als permanente categorie in de Belgische samenleving. Er was vooral de bijna technocratische administratieve logica in een gefragmenteerde staatsbureaucratie. Dit doet belangrijke vragen rijzen, met name over de uniciteit van deze ontsparing in de Belgische liberale rechtstraditie, alsook over de specificiteit ervan in internationaal perspectief. Dit boek van Aerts roept essentiële vragen op over het functioneren van de liberale rechtstaat na periodes van oorlog, dictatuur en bezetting. Zijn Aerts' conclusies over de lange nasleep van de zuivering in België te generaliseren voor periodes van transitie na oorlog/dictatuur? En op een meer algemeen niveau: hoe komen liberale staten er eigenlijk toe om bepaalde categorieën burgers rechten te ontnemen en op welke manier kunnen staten die rechtsongelijkheid eventueel op een later moment ook weer herstellen? En hoe moeten we het interpreteren wanneer dit laatste decennialang niet gebeurde?

Het boek van Aerts is '*historian's history*'. Aerts had duidelijk geen zin compromissen te sluiten met een breder leespubliek. Hoewel voor mij niet helemaal duidelijk is wat een zogenaamd 'publieksboek' is, ben ik vrij zeker dat dit boek het niét is. Mijn enige grote kritische bedenking betreft dan ook eerder de vorm dan de inhoud. Het boek is niet altijd even leesbaar, zowel qua taalgebruik als qua structuur. De schoolse indeling komt soms wat rigide over (op p. 440 bijvoorbeeld, waar puntjes 4.5 t.e.m. 4.8 op één pagina passen). Het kon hier en daar zeker ook wat korter. Het boek bevat herhalingen, het is soms wat zwaar op de hand en de conclusies konden puntiger en duidelijker. Maar anderzijds werpt dit boek voor mij ook de vraag op of en hoe het dan anders zou kunnen. Het boek

van Aerts is belangrijke geschiedenis over een complexe juridische materie met een grote politiek-maatschappelijke inzet. Dit heeft volgens mij uitdieping, argumentatie, volledigheid en breed bronnenkader nodig. Een interessante vraag werpt zich dus op of dit soort vernieuwend onderzoek überhaupt zou passen in wat sommigen begrijpen onder een publieksboek.

Hoe het ook zij: in dit zeldzame geval mag u de achterflap geloven. Het boek van Huyse en Dhondt uit 1991 wordt vandaag terecht beschouwd als een klassieker. Het boek van Aerts mag daar in de toekomst zonder verpinken naast gaan staan.

Nico Wouters

HELEN GREVERS

Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België 1944-1950

Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2013, 399 p.

“Want ze moeten mij niet komen wijsmaken dat België een democratie is. Uwe interneringskampen zijn niets dan concentratie kampen. Net gelijk die van Belsen, en die van Siberië. Geen mensch met een spark deftigheid in zijn lijf, kan daar een tijd in gefolterd worden zonder zich verlaagd te voelen. Dat is een schande voor België en gelijk welk Belgisch bestuur”. Deze woorden uit een briefwisseling tussen een gevangene van interneringskamp Sint-Kruis bij Brugge en zijn broer geven goed weer hoe er in Vlaanderen werd gedacht over de opsluiting van collaborateurs na de bevrijding. Verhalen over misstanden hebben de beeldvorming over de interneringskampen bepaald, waardoor de omgang met collaborateurs in de naoorlogse periode in

beide landen als ‘zwarte bladzijde’ wordt gezien.

Dit idee van een ‘zwarte bladzijde’ is in Vlaanderen onderdeel van de negatieve publieke herinnering aan de repressie, die beschouwd wordt als een anti-Vlaamse onderneming van de Belgische staat. De laatste decennia wordt dit beeld door wetenschappelijk onderzoek bijgesteld, maar het is de vraag in hoeverre deze resultaten hun weg vinden naar het collectief geheugen. In Franstalig België en Nederland was de herinnering aan de naoorlogse opsluiting en berechting van collaborateurs anders van aard. Daar bestond als gevolg van identificatie met het verzet in het publieke debat weinig ruimte voor de naoorlogse ervaringen van oud-collaborateurs. In Nederland is hier de laatste jaren verandering gekomen. Ondanks – of wellicht dankzij – de lange ‘stilte’ over het onderwerp verschenen daar verschillende populair wetenschappelijke publicaties die zeer kritisch oordelen over de manier waarop de Nederlandse staat in de naoorlogse periode omging met oud-collaborateurs. Zo ontstaat decennia na de feiten alsnog een ‘zwarte bladzijde’, terwijl in Vlaanderen het inktzwarte beeld juist wat ‘lichter’ lijkt te worden.

Deze in ontwikkeling zijnde publieke herinneringen zijn en worden nog altijd gevoed door memoires van oud-collaborateurs en andere publicaties die hun slachtofferschap als uitgangspunt nemen. Behalve lokale case studies ontbrak het in Nederland en België tot nog toe aan structureel wetenschappelijk onderzoek naar de interneringskampen. In het kader van het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gefinancierde onderzoeksproject *Erfe-*

nissen van collaboratie, dat de positie van oud-collaborateurs in de Nederlandse samenleving heeft onderzocht, verrichtte Helen Grevers een vergelijkend doctoraatsonderzoek naar de opsluiting van oud-collaborateurs in Nederland en België. Haar focus ligt op de “achterliggende ideeën, organisatie en praktijk van de opsluitingen”. Ze kiest er nadrukkelijk voor om niet, zoals veel eerdere publicaties, misstanden als uitgangspunt te nemen, maar de internering te beschouwen vanuit de maatschappelijke positie van de collaborateurs over een langere periode. Het onderzoek behelst zowel de voorbereiding en uitvoering van de opsluitingen als de (plannen voor) reclassering.

Grevers bekijkt het opsluitingsproces vanuit een “sociaal-hypochondrische” opvatting over de collaborateurs, waarin ze beschouwd werden als een ‘ziek’ onderdeel van een ‘gezond lichaam’. De isolatie van het ‘zieke’ gedeelte was eigenlijk al begonnen in de jaren 1930, toen de aanhangers van Belgische en Nederlandse nationaal-socialistische partijen buiten de samenleving werden geplaatst. Door de toenemende polarisatie tussen collaboratie en verzet tijdens de bezetting werd een (tijdelijke) fysieke verwijdering van collaborateurs na de bevrijding noodzakelijk geacht. De naoorlogse internering moest, door middel van heropvoeding, de ‘zieke’ delen van de bevolking ‘genezen’, waarna ze opnieuw zouden kunnen worden opgenomen. Die heropvoeding moest voorkomen dat de voormalig collaborateurs een kaste van verschoppelingen zouden vormen, die gedurende een eventuele nieuwe oorlog – tijdens de Koude Oorlog geen ondenkbaar scenario – opnieuw de kant van een bezetter zouden kiezen. Ondanks deze inspanningen keerden

veel oud-collaborateurs zich tegen de staat omdat zij hun internering als onrechtvaardig beschouwden.

Dit proces verliep in Nederland en België op dezelfde manier, ondanks het feit dat er vrijwel geen uitwisseling bestond tussen de regeringen over het beleid. Dit toont aan dat de niet per definitie onproblematische transnationale comparatieve methode goed is uitgekapt. Door twee gevallen met elkaar te vergelijken weet Grevers een ontwikkeling te duiden die de individuele cases overstijgt. De vergelijking werkt ook goed omdat in de vlot geschreven tekst moeiteloos wordt overgeschakeld van het ene naar het andere land. Dit komt de analyse van het opsluitingsproces ten goede en maakt het mogelijk om het regeringsbeleid van de naoorlogse Nederlandse en Belgische staat te beoordelen aan de hand van de overeenkomsten en verschillen tussen beide landen.

Verschillen in de politieke situaties in beide landen hadden gevolgen voor de invulling van de internering. In België wou de regering het communistisch en leopoldistisch verzet, dat daarom zo snel mogelijk ontwapend moest worden om het geweldsmonopolie van de staat niet in gevaar te brengen. Al snel werden oud-verzetsmensen daarom geweerd uit de bewaking van de interneringskampen. Volgens Grevers had dit tot gevolg dat gedurende de eerste maanden na de bevrijding in de Belgische interneringskampen minder vaak sprake was van geweld dan in Nederland. Daar werd de rol van oud-verzetsmensen in de bewaking juist geformaliseerd. Omdat de verzetsbewegingen zich achter de koningin en regering hadden geschaard brachten zij de restauratie van de vooroorlogse staat

niet wezenlijk in gevaar. De Binnenlandse Strijdkrachten “werden erkend als een legale macht die zich mocht inlaten met de bestraffing van collaboratie”, met als gevolg dat de tijdens de bezetting steeds toegenomen polarisatie tussen verzet en collaboratie soms tot gewelddadige uitpattingen leidde in de interneringskampen.

De dreiging van politieke crisis in het naoorlogse België en de reactie daarop van de regeringen had ook invloed op de invulling van de heropvoeding van de collaborateurs in het kader van hun reclassering. Omdat de ‘dwaling’ van de collaborateurs gezien werd als een politiek en staatsrechtelijk probleem, was de heropvoeding Belgisch-patriottisch van aard. Scholing en (mijn)arbeid moesten ervoor zorgen dat de collaborateurs ‘goede’ Belgen zouden worden. In Nederland beschouwden de instanties de ‘dwaling’ van collaborateurs meer als een sociaal dan als een politiek probleem. Daar was veel minder sprake van een patriottisch-getinte heropvoeding, maar lag de focus juist op sociale (her)integratie, waarin de kerken een belangrijke rol speelden.

Waar Grevers er zeer goed in slaagt de achterliggende ideeën en organisatie van de opsluitingen te duiden, komt de praktijk wat minder goed uit de verf. Wie informatie zoekt over de omstandigheden in één specifiek interneringskamp zal in veel gevallen tevreden moeten zijn met enkele voorbeelden of anekdotes. Dit is vooral het gevolg van een gebrek aan structureel bronnenmateriaal over het dagelijks leven in de kampen en gevangnissen, maar lijkt eveneens een weloverwogen keuze voor het ‘grote verhaal’. Als het gaat om de dagelijkse realiteit binnen de interneringskampen behandelt Grevers

allerlei thema’s die ze rijkelijk illustreert met voorbeelden, maar blijft ze steeds in ‘helikoptermodus’ vliegen boven het uitgestrekte landschap van de Belgische en Nederlandse kampen.

Die ‘helikoptermodus’ voegt veel toe aan de analyse van het beleid en de opvattingen achter de interneringskampen, maar zal een deel van het niet-academische lezerspubliek vast minder aanspreken. Te denken valt aan lezers die vanwege hun familiegeschiedenis meer willen weten over de interneringskampen. Voor mensen die worstelen met de erfenis van collaboratie binnen hun familie hebben de onderzoeksresultaten niet alleen wetenschappelijke relevantie, maar vooral ook een emotionele lading. Het door Grevers gekozen perspectief, dat de internering contextualiseert en een verklaring zoekt voor de voorgevallen psychologische en lichamelijke mishandelingen, zal veel van deze emotioneel betrokken lezers niet aanspreken omdat de persoonlijke ervaringen van de geïnterneerden niet centraal staan. Zowel in Nederland als in België bestaan groepen die verlangen naar een conclusie die de wetenschappelijke geschiedschrijving hen niet kan bieden, namelijk dat de voormalige collaborateurs in de interneringskampen (en daarbuiten) door de Nederlandse en Belgische staat groot onrecht is aangedaan. Zo’n conclusie past niet alleen niet bij een wetenschappelijke vraagstelling, Grevers toont in haar proefschrift tevens aan dat er geen steekhoudende bewijzen bestaan voor de these dat in de Nederlandse en Belgische interneringskampen de oud-collaborateurs op grote schaal en structureel werden mishandeld en – in de fase van de reclassering – doelbewust uit de samenleving werden uitgesloten.

De kloof tussen academische doeleinden en de verwachtingen van een emotioneel betrokken publiek dat niet zozeer wetenschappelijke als wel morele conclusies zoekt is van alle tijden. Historici die (contemporaine) ‘gevoelige’ thema’s behandelen moeten rekening houden met de morele implicaties en de manier waarop hun onderwerp leeft in de samenleving. Dat is niet altijd gemakkelijk, zeker niet als het de collaboratie en haar nasleep betreft. Het kan gebeuren dat een onderzoeker niet concludeert wat het grote publiek wil horen, of – zoals het geval is bij *Van landverraders tot goede vaderlanders* – andere vragen stelt. Dat doet niets af aan de kwaliteit van het onderzoek. Toch blijft het jammer dat een maatschappelijk zeer relevant en door de schrijfstijl toegankelijk boek zoals dat van Grevers waarschijnlijk niet zijn weg zal vinden naar een groot lezerspubliek.

Jan Julia Zurné

O. DARD & V. PEREIRA (dir.)

Vérités et légendes d'une "OAS internationale"

Paris, Riveneuve Éditions, 2013, 257 p.

Au début des années '60 du siècle dernier, la France était profondément divisée sur le sort à réserver à l'Algérie. Le conflit opposait les défenseurs d'une Algérie indépendante à ceux qui voulaient à tout prix conserver ce territoire comme une partie intégrante de la France. Cette guerre franco-française, déchirante et sanglante, se déroula dans le cadre de la "guerre d'Algérie" [1954-1962], opposant des nationalistes algériens à la République française. L'avènement du général De Gaulle semblait pour beaucoup de partisans de l'Algérie française une bouée de sauvetage. N'avait-il pas, peu après son

investiture, lors d'une de ses allocutions, lancé la phrase "Je vous ai compris" en réponse aux colères de beaucoup de Français d'Algérie ? Ceux qui voyaient en lui leur sauveur qui n'abandonnerait jamais l'Algérie se sont amèrement trompés. Très vite De Gaulle parla d'autodétermination, de référendum pour aboutir, en 1962, aux accords d'Evian conférant à l'Algérie le statut d'un Etat indépendant.

Dès 1959, lorsque les intentions réelles du Général furent devenues claires, se sont formés, en France et en Algérie, des groupes prêts à tout pour s'opposer à "l'abandon" de l'Algérie. Ils voyaient désormais en De Gaulle un traître à ses propres promesses et, en outre, le considéraient comme une sorte de compagnon de route du communisme, supposé inspirer les nationalistes arabes. Cette vague de mécontentement donna naissance, début 1961, à l'OAS, l'Organisation Armée Secrète, qui pouvait compter sur beaucoup de sympathies au sein de l'armée. Des officiers se déclaraient prêts à désertir et à rejoindre les rangs de l'OAS pour combattre De Gaulle dans ce qui allait devenir un conflit aux allures de guerre civile. Mais rien n'y fit : en 1962, le rideau tomba et l'Algérie devint un État indépendant. Ceci n'empêcha pas les ultras de l'OAS de forger des plans d'assassinat du Général jusqu'en 1965.

Pour échapper aux poursuites – et pour certains au peloton d'exécution –, ces inconditionnels continuèrent leur action de l'étranger : l'Italie, l'Espagne franquiste, le Portugal salazariste, la Suisse et aussi la Belgique. Cette *diaspora* d'activistes nationalistes et anticommunistes, dont certains flirtaient avec des idées proches du fascisme, donna naissance – surtout dans la presse et l'opinion de gauche – à des

théories de complot selon lesquelles il existait une "OAS internationale" faisant partie d'un "Orchestre Noir" redoutable. Selon les défenseurs de cette thèse, elle était disposée et capable – comme le proclamait son slogan le plus connu : "l'OAS frappe qui elle veut, où elle veut, quand elle veut" – d'installer, par la voie du terrorisme, des régimes forts où la gauche n'aurait plus sa place.

Il existe une abondante littérature traitant de la guerre d'Algérie et de l'OAS. Il s'agit essentiellement de mémoires et de livres journalistiques plus ou moins fiables. Jusqu'à présent une étude historique d'une OAS dispersée en Europe faisait défaut. Le livre paru en 2013 sous la direction d'Olivier Dard et Victor Pereira se veut une tentative de démêler le vrai et le faux. Huit auteurs y examinent les vérités et les légendes qui entourent les exilés de l'OAS. Le livre contient des articles sur les activités des anciens de l'OAS en Belgique, en Suisse, en Italie, en Espagne franquiste, au Portugal salazariste et en Argentine. La plupart de ces articles montrent que, si les activistes ont trouvé dans ces pays des appuis certains, ceux-ci étaient conditionnels et subordonnés aux objectifs internationaux des pays en question. Ainsi, si l'Espagne franquiste fut une base de repli plus ou moins confortable, le soutien à l'OAS était limité, entre autres parce que l'Espagne cherchait à se rapprocher de la Communauté Economique Européenne et avait besoin, dans ce contexte, du soutien de la France. De même, au Portugal, la raison d'État l'emportait sur les accointances idéologiques (soutien souhaité pour la politique africaine de Salazar).

Un des articles les plus fournis est sorti de la plume de Francis Balace. Il décrit, en un

style bien à lui, la présence et les agissements d'éléments OAS en Belgique. Ceux-ci ont fait parler d'eux avant l'indépendance de l'Algérie par le plasticage d'un cargo à Anvers, l'assassinat d'un étudiant FLN et deux attentats aux livres piégés, dont le premier coûta la vie au professeur Georges Laperche, très actif dans les réseaux d'aide au FLN. On sait que l'OAS rencontrait de la sympathie et trouvait de l'appui auprès de quelques mouvements d'extrême droite tels le Mouvement d'Action Civique de Jean Thiriart ainsi que Jeune Europe, de même qu'auprès de certains militants opposés à l'indépendance du Congo. Mais la présence OAS en Belgique se manifesta surtout après l'indépendance de l'Algérie. En effet, en 1962, les dirigeants de l'OAS-Métro s'installèrent en Belgique, avec le soutien actif d'un réseau implanté à Tournai et dirigé par le dentiste José Delplace, qui appartenait à la tendance catholique intégriste. L'OAS-Métro trouva d'autres complicités allant du propriétaire de la *Dernière Heure* Maurice Brébart Jr à un couple installé à Uccle et servant de point de chute pour les nouveaux arrivants. Le PC de l'OAS-Métro (Pierre Sergent) fut installé à Ostende, où l'organisation prit en location quelques "appartements filtres" faisant partie d'une filière d'évacuation vers la France. Le PC opérationnel de l'ORO (Organisation Renseignement et Opérations) fut installé au "Petit Manoir" à Keerbergen. De plus, l'ORO loua quelques immeubles en Ardenne (notamment des fermes à Orgeo et à Lorcry près de Saint-Hubert, un bungalow à Creppelez-Spa et la villa spacieuse "La Tourelle" à Profondeville) destinés à héberger les membres des commandos ORO et leur armement. On sait qu'un projet d'attentat contre le Premier ministre français Pompidou fut planifié et organisé depuis le territoire belge.

Mais l'aventure fit long feu : en septembre 1962, la police belge démantelait le réseau ORO.

Ce qui précède n'est pas vraiment nouveau. Le lecteur intéressé aura pris connaissance à l'époque des 'mémoires' publiées par des anciens de l'ORO (Jean-Marie Curutchet, Gilles Buscia) qui racontent leur périple belge, souvent avec un peu moins de détails qu'on ne l'eût souhaité...¹. Un des mérites de l'article de Balace est d'avoir réuni tous les éléments connus mais souvent introuvables. Balace s'appuie largement sur la presse de l'époque. Hormis quelques documents provenant des Affaires étrangères français et belge, il ne semble pas avoir utilisé des archives proprement dites. La plus grande partie des archives de l'OAS semble avoir été détruite. Mais il eût été possible d'examiner si l'Office des Étrangers possédait des dossiers aux noms des Français de l'OAS ayant séjourné en Belgique. Sans doute ont-ils franchi la frontière clandestinement et sous une fausse identité, mais leur découverte, en septembre 1962, a donné lieu à la constitution d'un dossier. S'il est vrai que les dossiers de la Police des Étrangers sont des dossiers administratifs, j'ai pu constater au détour de l'un ou l'autre document qu'ils contiennent parfois des éléments révélateurs. Ainsi, le dossier établi au nom de Curutchet contient un extrait du Bulletin Central de Signalements (BCS) du 16 septembre 1962. Il nous apprend qu'il existe un mandat d'amener à son égard, étant inculpé de "port public de faux nom et recel de malfaiteurs". Le Bulletin signale en outre qu'il pourrait être porteur de papiers belges au nom de Jacques-Jean Heuchenne, fils de Jean

et d'une dame Van Acker, inscrit à Schaerbeek. Cette carte d'identité fut délivrée à Tournai le 14 novembre 1961. Elle porte comme adresse antérieure : Tournai, rue des Puits d'Eau à partir du 30 octobre 1961. Ceci nous ramène au petit réseau monté à Tournai par le dentiste Delplace; c'est lui, en effet, qui vola des cartes d'identité vierges à deux notables tournaisiens. À noter d'ailleurs que le dossier Curutchet contient aussi un document établi au nom de Van Acker, ayant sans doute servi à Curutchet lors de son séjour en Belgique.

La conclusion de Balace à propos de l'activité OAS en Belgique est assez prosaïque : les journaux (surtout ceux de gauche) ont publié "des sommets d'approximation et d'exagération". Pas étonnant, puisque, selon Balace, le MAC et Thiriart ont eux-mêmes gonflé délibérément l'aide apporté aux exilés de l'OAS. Il reste néanmoins que l'OAS Métro a pu compter sur de nombreuses complicités en Belgique sur lesquelles nous ne savons toujours pas tout.

Les auteurs des articles sur les ramifications de l'OAS en Suisse, en Italie, en Espagne et au Portugal ont, quant à eux, largement puisé dans les archives de leurs pays, notamment dans celles des services secrets italiens et du PIDE portugais. Surtout pour l'Italie, l'Espagne et le Portugal, il en ressort que les *despérados* de l'OAS ont pu compter sur le soutien relatif des services secrets des pays concernés. Mais ce soutien n'était pas absolu (sauf dans le cas des Phalangistes espagnols). Il était subordonné à des considérations de politique internationale. Dès lors, les auteurs des articles en arrivent tous à la conclusion

1. J.-M. CURUTCHET, *Je veux la tourmente*, Paris, 1973; G. BUSCIA, *Au nom de l'OAS, Objectif Pompidou*, Nice, 1980; du même auteur, *Au nom de l'OAS, Requiem pour une cause perdue*, Nice, 1981.

que l'aide fournie à l'OAS à l'étranger était après toute restreinte et dans certains cas conditionnelle.

Ce livre est une contribution importante à une tendance qui se fait jour de plus en plus dans l'historiographie actuelle : celle de réduire des représentations mythiques ou exagérées à leur justes dimensions. Mais, s'il n'y avait pas de complot international néo-fasciste s'appuyant partiellement sur une OAS Internationale, il faut se garder de trop minimiser ce phénomène. Il est indéniable que l'OAS a cherché et trouvé du soutien auprès d'organisations (néo)-fascistes (au Portugal et en Espagne par exemple, mais aussi en Belgique). Quelques-unes de ces organisations ont bel et bien tenté de fonder une "internationale fasciste", se nourrissant de l'anticommunisme fort répandu à l'époque et adopté largement par l'OAS.

Etienne Verhoeyen

II. Sociaal-economische geschiedenis - Histoire socio-économique

LEEN ROELS

Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974 – (Maaslandse Monografieën 77)

Hilversum, Verloren, 2014, 280 p.

Het Luikse steenkolenbekken gaat terug tot het einde van de 12de eeuw en behoort daarmee tot de oudste mijnbouwregio's in Europa. Vanaf einde 19de eeuw nam door de toegenomen vraag naar huisbrandkolen de werkgelegenheid in de Luikse mijnen snel toe. Tegelijk werd hun probleem om mijnwerkers aan te trekken elk decennium groter.

Terwijl de jongere mijnen in Nederlands en Belgisch Limburg tot op zekere hoogte een stabiele arbeidsmarkt konden creëren in de eerste helft van de 20ste eeuw, is dat in de Luikse mijnen na 1900 nooit gelukt. De Luikse industrie bood immers al in de 19de eeuw aantrekkelijke alternatieven aan werkzoekenden voor de vuile en gevaarlijke mijnarbeid.

Die externe factor was doorslaggevend, maar zowel aan de vraag- als aanbodzijde van de arbeidsmarkt speelden nog dieperliggende contextfactoren mee, die in het eerste hoofdstuk van dit boek in kaart worden gebracht. Zo hinderden de geologische omstandigheden en het gebrek aan investeringsmiddelen, door oude, versnipperde eigendomsstructuren, de mechanisering van het mijnwerk. Verhoudingsgewijs hadden de Luikse mijnen daardoor veel meer personeel nodig dan jongere mijnen. Ook aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt was meer aan de hand. In het vroeg geïndustrialiseerde Luik startte geboortebeperving bij arbeiders al vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. Dat krimpende lokale aanbod werkte pendelarbeid en buitenlandse immigratie in de hand.

Na het algemene overzicht van de Luikse arbeidsmarkt voor mijnwerkers, belichten verschillende deelstudies vooral de aanbodzijde van de arbeidsmarkt. Vrouwelijke en buitenlandse mijnwerkers krijgen daarbij als groepen de meeste aandacht. Pendelarbeiders komen in het laatste hoofdstuk als een groep met een heel eigen strategie in beeld, wanneer de auteur een minutieuze vergelijking maakt van het arbeidsmarktgedrag van Luikenaars, Belgen en vreemdelingen op basis pensioenregistratiegegevens.

Het tekort is de uitgave van het proefschrift waarop Leen Roels promoveerde aan de Universiteit Maastricht. Het onderzoek van Roels over de Luikse mijnen paste in een comparatief onderzoeksproject over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in de Euregio Maas-Rijn in de twintigste eeuw. Dat kader verklaart waarom Roels koos voor een kwantitatieve studie aan de hand van een klassiek sociologisch begrippenkader, want dat biedt handige parameters voor vergelijking. De belangrijkste vergelijkende conclusie van Roels is dat vreemdelingen in de Luikse mijnen na 1945 een structurele noodzaak werden, terwijl in Belgisch en Nederlands Limburg duidelijker een gesegmenteerde arbeidsmarkt bestond, waarbij vreemdelingen slechts voor de laagste functies in de ondergrond werden aangeworven en bij laagconjunctuur opnieuw werden ontslagen.

De sterkte van dit boek is het brede en systematische bronnenonderzoek. Alleen al om een macro overzicht van de Luikse mijnarbeidsmarkt met zijn meer dan 40 kleine mijnzetsels en talrijke fusies te schetsen, moest de auteur een uitvoerig bronnenonderzoek verrichten. Dat overzicht, uitgeschreven in het eerste hoofdstuk, maar intussen ook beschikbaar als database in het *Centre liégeois d'archives et de documentation de l'industrie charbonnière* (CLADIC), biedt een ideale basis voor vervolgonderzoek over het Luikse mijnbekken in de 20ste eeuw. Daarnaast is de combinatie van macro-bronnen en micro-bronnen over trajecten van individuele mijnwerkers in dit werk overtuigend. Zoals Roels aantoonde, kunnen werkmansboekjes en pensioenregistratiegegevens, op voorwaarde dat men rekening houdt met hun zwaktes, verrassende tendensen van arbeidsmarkt-

participatie onthullen. Zo stelde Roels vast dat pendelarbeiders na 1945 veel minder lang mijnwerker bleven dan Luikenaars en vreemdelingen. De pendelaars droegen dus het sterkst bij tot de instabiele arbeidsmarkt.

Een nadeel van *Het tekort* is dat het vooral een bundeling van een reeks bijdragen is over de Luikse mijnarbeidsmarkt is, met name de bijdragen waarop Roels promoveerde in 2014. Meer ideaal zou een herschreven uitgave van het proefschrift geweest zijn, met meer samenhang tussen de bijdragen. Niet alleen de leesbaarheid, maar ook de synthesekracht van boek zou dan groter zijn. Zo is het tweede hoofdstuk van het boek een artikel over vrouwelijke mijnwerkers, met focus op de evolutie van hun aantal, het loonniveau en het type van arbeid, waarbij opvalt dat ondergronds transport van steenkool typisch vrouwenwerk was. Terwijl de auteur erop wijst dat de Luikse mijnen door de geologische omstandigheden transport niet volledig konden automatiseren, geeft ze niet nadrukkelijk aan wie dat werk overnam toen het aantal mijnwerksters begon te dalen in de tweede helft van de 19de eeuw. Het derde hoofdstuk, een artikel over migratiegolven, laat vermoeden dat Vlaamse immigranten en pendelaars de 13 % vrouwen van rond 1850 hebben vervangen, maar verwijst niet naar het vorige hoofdstuk. Daardoor blijft het structurele verband tussen de vrouwelijke mijnwerkers en andere mijnwerkers, of anders gezegd de factor gender in de Luikse arbeidsmarkt, weinig expliciet.

Ten tweede schiet *Het tekort* wat 'tekort' in verband met de vergelijking met het mijnbekken in Belgisch Limburg. In het boek gaat meer aandacht naar de vergelijking met Nederlands Limburg. Daarover publiceerde

Roels dan ook eerder in samenwerking met Serge Langeweg. Het is een gemiste kans dat niet dezelfde mate van vergelijking gebeurt voor Belgisch Limburg, waarover intussen ook heel wat onderzoek voorhanden is, omdat in het Luikse en Belgisch Limburgse mijngebied niet enkel de overheid, maar ook een deel van het kapitaal gemeenschappelijk waren. Wanneer Belgisch Limburg wel aan bod komt, wordt het nogal gemakkelijk op dezelfde lijn geplaatst als Nederlands Limburg, terwijl Belgisch Limburg wellicht ergens tussen Luik en Nederlands Limburg zit. De mijnarbeidsmarkt lijkt in Belgisch Limburg alvast minder stabiel te zijn geweest dan in Nederland, en vooral dan in oostelijk Limburg dat door zijn grensligging amper een lokaal arbeidsaanbod had en dus neigde naar de Luikse situatie.

Tenslotte kan bij het boek een kanttekening geplaatst worden vanuit het oogpunt van het migratie-onderzoek, die ik tegelijk wil formuleren als een uitnodiging voor verder onderzoek. Vreemdelingen verschijnen in dit boek als een erg homogene groep, hoewel het in de loop van de lange onderzochte periode om verschillende migratiegolven en vooral ook om verschillende generaties ging. Roels definieert 'vreemdelingen' als alle personen met een buitenlandse nationaliteit. Die groep omvat in de praktijk zowel nieuwe migranten als migranten van de tweede generatie en daar staat Roels niet echt bij stil. Ze is dan ook verwonderd over het relatief hoge percentage vreemdelingen op de bovengrond in Luik (32,50 % van de bovengrondse arbeiders waren buitenlanders in 1969) en vermoedt dat het gaat om vreemdelingen die om gezondheidsredenen niet meer in de ondergrond konden werken. Het zou echter ook ten dele om migrantenzonen kunnen gaan,

voor wie werk op de bovengrond misschien een aantrekkelijke vorm van sociale mobiliteit was ten aanzien van het ondergrondse werk van hun vaders. In Belgisch Limburg waren, ter vergelijking, tot einde jaren 1950 leidinggevende ondergrondse functies aantrekkelijk voor migrantenzonen. Ook het feit dat vreemdelingen na 1945 net iets stabielere waren dan pendelaars op de Luikse mijnarbeidsmarkt, heeft misschien te maken met de migrantenzonen onder hen. Om die groep van migrantenzonen terug te vinden, zou vanuit de pensioendossiers niet enkel de nationaliteit, maar ook de geboorteplaats in rekening moeten worden gebracht. Ook een kruising met vreemdelingendossiers, die gegevens over naturalisatie bevatten, zou op dit vlak nuttig zijn.

Samengevat is *Het tekort* een bundeling van degelijk onderzoek, die uitnodigt tot verder onderzoek. Vanwege het brede bronnen-onderzoek, waarvan gedetailleerd verslag wordt gedaan in de bijlagen, biedt dit boek een sterke basis voor verder kwantitatief, kwalitatief en comparatief onderzoek naar de mijnindustrie in de Maas – Rijnregio. De samenhang van het boek is beperkt, maar een toemaat voor de lezer zijn wel de treffende historische foto's bij elk van de hoofdstukken.

Leen Beyers

DONALD WEBER

Leven en werken in de Belgische transport-industrie

Gent/Antwerpen, AMSAB, 2013, 239 p.

Leven en werken in de Belgische transport-industrie stelt een simpele vraag : hoe zag het leven van alledag er voor de transportarbeider uit? Deze vraag vloeit voort uit de opdracht

die de Belgische Transportarbeidersbond auteur Donald Weber meegaf, namelijk om het dagelijks leven van de talloze werknemers die tussen 1913 en 2013 in de transportsector werkzaam zijn geweest te portretteren. De vraag wordt mede beantwoord met wat ik als een grote kracht van het boek beschouw: de prachtige, zeer talrijke illustraties die een letterlijk doorkijkje in het leven van de diverse transportarbeiders geven, evenals van hun gezinnen. Het boek is absoluut een genot voor het oog.

De academische merites van het boek kunnen niet aan dit visuele spektakel tippen. De studie, die geen inleiding kent maar een zeer kort voorwoord van één enkele pagina, is georganiseerd rondom een centrale vraag die beschrijvend van karakter is. Weber zoomt bij de beantwoording in op het individu. Deze aanpak zal academisch ingestelde lezers teleurstellen. Zij zouden prijs hebben gesteld op een meer systematische behandeling van de materie en het afzetten van individuele observaties tegen structurele trends en ontwikkelingen in het transportbedrijf gedurende de afgelopen eeuw waarin veel is veranderd, zoals het boek zelf ook duidelijk aantoonde.

Webers studie is opgezet als drieluik. Het eerste deel schetst de zeevaart, binnenvaart en visserij. Het tweede deel concentreert zich op de dokwerker, zelf een resultante van de mechanisering van het havenbedrijf waarbij meer personeel nodig was dan de scheepsbemanning om te laden en lossen. Aan dit type arbeid is overigens met het voortschrijden van de mechanisering momenteel vrijwel een einde gekomen. Weber constateert dat daarmee voor de dokwerker de historische cirkel rond is. Het

derde en laatste deel kijkt naar het transport vanaf de haven richting markten. Ook de luchthaven Zaventem komt daarbij aan bod. Er wordt vooral gekeken naar de multimodale knooppunten en het wegtransport. Hoewel Antwerpen ook een belangrijk spoorknooppunt vormt, behandelt het boek om onduidelijke redenen de spoorwegen nauwelijks.

Webers studie sluit aan bij een aantal trends binnen de mobiliteitsgeschiedenis. Ten eerste doet het boek recht aan het multimodale karakter van de transportsector. Door het leven van individuen als uitgangspunt te nemen, komen de verschillende transportmodaliteiten die daar onderdeel van uitmaken aan bod. Het multimodale komt tot uitdrukking op plekken waar Weber bespreekt hoe arbeiders zich naar en door de haven hebben verplaatst. Begin jaren 1930 klaagden transportarbeiders over de slechte verbindingen binnen Antwerpen, toch een 'wereldhaven'. Veertig procent van de dokwerkers kwam van buiten Antwerpen en voor hen was een goede verbinding met de haven en vervoer erbinnen van groot belang. Fietsend verplaatsten de arbeiders zich in de almaar uitdijende haven vanaf de dichtstbij gelegen stations. Later maakten zij gebruik van brommers, nog later namen zij de auto. Met het uitbreiden van de haven raakten winkels te veel op afstand voor afgemeerde schippers en hun gezinnen. Om dit te ondervangen werd het Schipperswelzijn opgezet met supermarkt, wasserette, café en andere voorzieningen. Zodra de schippers echter hun eigen auto aan boord meenamen, kwam snel een einde aan de enige schipperssupermarkt die België ooit gekend heeft.

Een tweede trend waar Weber bij aansluit betreft de aandacht voor dwarsverbanden

tussen transport en communicatie. Radiocommunicatie maakte het werk veiliger, omdat dokters op afstand via de ether instructies konden geven bij het verlenen van hulp. De radio doorbrak de eenzaamheid van de schippersvrouw en stelde vissers in staat zich te informeren over marktprijzen. De effecten waren niet louter positief : telefoon en later email brachten ook hectiek en stress aan boord.

Hoewel deze twee aspecten op verschillende plekken in het boek worden aangestipt, is de behandeling ervan niet systematisch uitgewerkt. Uiteindelijk wreekt zich de aanpak om meer aandacht te schenken aan het individuele niveau dan aan de kwantitatieve ontwikkelingen in de sector als geheel. Veiligheid voor werknemers is een belangrijk thema voor de sector en er zijn vele ongelukken te betreuren geweest. Hier kiest Weber ervoor individuele ongevallen uit te vergroten, maar deze worden te weinig afgezet tegen de statistiek van de veiligheid. Hetzelfde geldt voor werkgelegenheid en andere structurele economische ontwikkelingen. Ook meer vergelijking was de studie ten goede gekomen. Binnen België komen Gent of Zeebrugge nog enigszins aan bod, vergelijkingen met de wereld buiten België worden slechts terloops getrokken. De individuele verhaallijnen, mede ondersteund met persoonlijke interviews, laten zo op den duur de grote lijn ondersneeuwen.

Ook institutionele ontwikkelingen zijn wat naar de achtergrond verdrongen. Dat is jammer, want juist partijen als de Belgische Transportarbeidersbond hebben de rechten van werknemers voortdurend bevochten. Mede daardoor zijn veiligheid en arbeidsvoorwaarden in de sector verbeterd, maar

beide en vooral die laatste staan momenteel weer sterk onder druk. Het boek is op dit punt niet optimistisch over de toekomst van de sector. Tegelijkertijd klinkt door dat het transport als beroep en bestaan blijft aantrekken door de vrijheid en fierheid die ermee geassocieerd worden. De onderlinge gemeenschapszin die de sector wellicht ooit karakteriseerde lijkt daarbij onderhevig aan een gestage teloorgang waarbij de solidaire verbanden van het verleden en de sociale vangnetfunctie die ermee gepaard ging vervangen worden door een individualistischer ingericht geheel.

Al met al bevat Webers studie een veelheid aan wetenswaardigheden en interessante observaties, waarbij enige meer systematische behandeling welkom was geweest. De vele vormen van smokkel, de rijkelijk vloeiende alcohol in de stamkroeg, of de zwemmers in de kanalen die schipper Ernest Eraerts ervoer als het belangrijk probleem tijdens de vaart. De vele facetten van het bestaan van de transportarbeider hebben met *Leven en werken in de Belgische transportindustrie* een gezicht gekregen.

Frank Schipper

ANTOON VRINTS

Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw

Amsterdam University Press, 2011, 368 p.

Met zijn in 2011 gepubliceerd doctoraatsonderzoek, positioneert de Gentse historicus Antoon Vrints zich overtuigend in het internationaal onderzoeksveld over de relatie tussen stedelijkheid en geweld, al dan niet in het kader van zogenaamde civilisatiemodellen. Vrints presenteert diverse methodologische

en analytische vernieuwingen voor dat veld. Daarom is het jammer dat dit boek niet in het Engels maar in het Nederlands werd gepubliceerd.

Vrints onderzoekt de evolutie van geweld in de stedelijke context in de eerste helft van de 20ste eeuw, aan de hand van de casus Antwerpen. Hij kijkt naar gewelddadige incidenten die publiekelijk plaatsvonden en geregistreerd werden in zijn (enige) hoofdbron : de processen-verbaal van de Antwerpse politie in drie politiewijken. De gevaren van één bron zijn evident. Als onderzoeker ben je volledig afhankelijk van de in één bron geregistreeerde feiten. Het zogenaamde *dark number* (geweldplegingen die niet in deze bronnen of de statistieken opduiken) blijft onzichtbaar. En wat werd er precies geregistreerd? Een wijziging in registratiestrategie door de politie omwille van – bijvoorbeeld – een toename van mankracht in een bepaalde wijk of een heroriëntatie van de aandacht naar een bepaald type overlast kan de resultaten beïnvloeden. Maar Vrints heeft gelijk als hij argumenteert dat zijn corpus consistent genoeg is om zijn vraagstelling te beantwoorden. Vrints keek enkel naar incidenten met fysiek geweld (opzettelijke misdrijven tegen de lichamelijke integriteit) en dat levert een werkbaar dataset op in een corpus van 1377 processen-verbaal. Interessant is de lange periode die Vrints gebruikt. In zes steekproefjaren is het eerste jaar 1912 en het laatste 1949. Vrints combineert zo een sociologische aanpak voor zijn dataselectie en –beheer aan een creatieve analyse van mentaliteiten, normen en attitudes. De taal blijkt vaak de concrete brug tussen beide, en inderdaad verdient de fijnzinnige gevoeligheid voor taal van Vrints hier toch bijzondere vermelding. Dat levert overigens een apart en zeer leesbaar hoofdstuk

op. Na lectuur ervan vergeet ik nooit meer waar het woord ‘rotzak’ vandaan komt.

De centrale invalshoek is dat inwoners van de volksbuurten die publiek geweld initiëren of erbij betrokken werden een bewuste en expliciete boodschap uitdroegen. Zij werden acteurs op een podium, die communiceerden met hun eigen sociale netwerken (hun publiek). Publiek geweld wordt zo dus een “interactiecode, een taal” (p. 222). Het was kwestie van een zo overtuigend mogelijke *performance* neer te zetten, soms ook om als winnaar uit een (figuurlijk) duel te komen. De inzet en strategie van die performance konden variëren. Soms ging het om individuele status, soms was de eer van een vrouw of de hele familie de inzet, soms moest een (materieel) onrecht worden gewroken. Alleszins blijkt deze politionele bron uitermate geschikt voor een sociale geschiedenis in de diepte. De nauwgezette registratie van de getuigenissen van de betrokkenen leggen een tot dusver onzichtbaar dagelijks leven bloot van lagere klassen in stedelijke volksbuurten. Ze laten complexe micro-netwerken zien van buurt- en familierelaties, man-vrouw relaties en klassenonderscheid.

Methodologisch en wat onderzoekstoepassing betreft is het een ijzersterk staaltje onderzoek. Met name de toepassing van het theoretisch kader op de bronnen is exemplarisch. Bij sommige gepubliceerde doctoraatsonderzoeken bekruipt je het gevoel dat het theoretische kader een aanhangsel is. Hier is het tegendeel waar. Het theoretisch conceptueel kader wordt doorheen het hele boek trefzeker toegepast op de dataset. Vrints doorspekt zijn betoog overigens met concrete voorbeelden wat de leesbaarheid aanzienlijk bevordert.

Al even exemplarisch is de manier waarop Vrints de permanente kritische bronnen-reflectie weet te integreren in zijn betoog. Vrints is zich bewust van de beperkingen van zijn bron en stopt ze niet weg. Integendeel, hij gaat er expliciet op in en weet die potentiële zwakte soms zelfs om te buigen tot een sterkte door de vinger precies op de problemen te leggen en er relevante hypothesen rond te formuleren. Niettemin blijft door het eenzijdig bronnenonderzoek mischien veel buiten beeld. Geweld waar migranten (of bijvoorbeeld homoseksuelen) bij betrokken waren bijvoorbeeld, komen niet of nauwelijks voor in deze processen-verbaal. Ligt dat aan de bron of weerspiegelt dit een sociale realiteit? Op p. 269 verklaart Vrints het uitblijven van conflicten tussen 'autochtone' en 'allochtone' bevolkingsgroepen door het feit dat beide groepen onverschillig naast elkaar leefden en niet via dit soort gewelddadige *performances* interageerden. Immers, de *performance* kwam enkel aan bij mensen die de vormtaal ook konden decoderen. Er was een soort wederkerigheid nodig. Dit lijkt me deels een overtuigende stelling, maar toch moet veel meer aan de hand zijn. Ik kan me nauwelijks voorstellen dat er geen sociale spanningen optraden tussen bepaalde 'vreemde' groepen met andere etnische achtergronden in bepaalde Antwerpse volksbuurten en dat daarin geen duidelijke evolutie zichtbaar was tussen 1912 en 1949.

Klassenverhoudingen lijken me de belangrijkste rode draad in dit boek (veel meer dan, bijvoorbeeld, man-vrouw verhoudingen). De analyse van het geregistreerde geweld over deze langere periode toont een evolutie in klassenbewustzijn en verschuivende sociale posities. Geweld in de openbare ruimte had

heel andere betekenissen in het burgerlijke respectabiliteitsmodel dan in het normenkader van lagere klassen. De geleidelijke afname van bepaalde vormen van publiek geweld en de verschuiving van dit geweld van de publieke naar de private ruimte (met bijvoorbeeld de toename van het intra familiale geweld tussen man en vrouw) toont wellicht een geleidelijk proces van opgaande sociale mobiliteit en verburgerlijking.

Vrints werpt de stelling op dat deze 'verburgerlijking' niet zozeer het resultaat is van opgelegde normeringen vanwege de diverse overheden, maar integendeel zich voortduwde van onderuit. Het aannemen van andere codes trad op waar en wanneer bevolkingsgroepen zélf een opportuniteit op sociale promotie zagen. Dit impliceert veel grijze zones tussen zogenaamde elitaire cultuur en volkse cultuur. Het impliceert ook dat lagere klassen zich bewust waren van de functionele rol van het 'theater' dat zij opvoerden en middels zelfnormering in staat waren hun sociale gedrag aan te passen als een bepaalde gedragsvorm niet langer functioneel bleek te zijn. Deze lagere klassen zijn dus niet noodzakelijk onmachtige speelballen van hun positie of een overheidsbeleid. Dit lijkt me een essentiële stelling die interessante discussies oproept.

Het analyseren en verklaren van dat verschuiven van het 'repertoire van de straat' naar het meer 'burgerlijke respectabiliteitsmodel' had wat mij betreft sterker in de conclusie aanwezig mogen zijn. Met name de wisselwerking tussen *top-down* normering (sociaal-politieke interventies) en *bottom-up* aanpassing vanuit de volksgroepen zelf lijkt me een centrale kwestie. Maar wellicht was bijkomend casus-onderzoek en/of bronnenonderzoek nodig

om de achterliggende dynamiek van die verschuivingen duidelijker in kaart te brengen. Vrints zet zich in zijn inleiding af tegen het klassieke civilisatieschema dat vooral met psychologiserende (en pseudoreligieuze) begrippen als ‘schaamte’ en ‘schuld’ werkt (Norbert Elias en Robert Muchembled); Vrints toont inderdaad overtuigend aan dat vooral veranderende sociale contexten nodig zijn om te begrijpen waarom ook fundamentele culturele codes evolueren.

In de conclusie wordt wel ruimte uitgetrokken voor een aspect waarover ik mijn enige kleine kritische opmerking wil maken. Die betreft de actuele analogie die Vrints aan het boek meegeeft. Vrints wil de sterk aanwezige beeldvorming counteren dat grote steden oorden van sociale desintegratie zijn, met geweld als de belangrijkste graadmeter. Vrints wil onze hysterische omgang met het begrip ‘zinloos geweld’ counteren (de naam van Joe Van Holsbeeck – de in het Brusselse centraal station neergestoken jongen – valt letterlijk in de tweede zin van het boek). Vrints wijst erop dat het de heersende opvatting, namelijk dat sociale desintegratie in steden automatisch leidt tot een toename van fysiek geweld, niet wordt ondersteund door de historische realiteit en eigenlijk zelfs omgekeerd kan worden : binnen hechte sociale stedelijke netwerken kwam geweld zelfs vaker voor, zij het dan als expressiemiddel of als functioneel instrument tot sociale zelfregulering. Onze hysterische reacties op incidenten van zogenaamd ‘zinloos geweld’ vandaag, komen volgens Vrints voort uit het feit dat publiek geweld voor ons vandaag een vreemd fenomeen geworden is; iets wat wij – in tegenstelling tot de Antwerpenaar in volksbuurten begin deze eeuw – niet meer kunnen kaderen of begrijpen.

Niet enkel verlaat Vrints hier eigenlijk een beetje het pad van zijn vraagstelling, ik vind ook dat hier toch appels met peren worden vergeleken. Wat vandaag ‘zinloos geweld’ heet is door tal van factoren – zoals de rol van bewegende beelden en digitale sociale media – moeilijk vergelijkbaar met publiek geweld zoals hier onderzocht. Eigenlijk analyseert Vrints de hedendaagse vormen van stedelijk geweld waarnaar hij refereert ook niet. Ik twijfel ook aan zijn stelling dat ‘publiek geweld’ in onze hedendaagse samenleving een vreemd fenomeen geworden is. Ik zou instinctief zeggen dat ‘publiek geweld’ vandaag zelfs veel alomtegenwoordiger is dan 100 jaar geleden maar dan gewoon onder totaal andere vormen. Deze analogieredenering loopt volgens mij mank.

Niettemin doet deze opmerking verder niets af van het grote belang van dit boek. *Het theater van de Straat* bevat belangrijke nieuwe inzichten over de theorievorming rond civilisatie alsook de relatie tussen stedelijkheid en geweld. Als kers op de taart is dit boek bovendien een voorbeeld van heldere implementering van onderzoek en bronkritische reflectie.

Nico Wouters

III. Migratiegeschiedenis - Histoire des Migrations

ALEXANDRA LENS

(On)gewenste immigratie? Gezinshereniging in België tot 1980

Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2013, 102 p.

Dit beknopte werk, de gepubliceerde versie van een masterthesis, biedt een duidelijk overzicht van de evolutie van het beleid

ten aanzien van de gezinshereniging van buitenlandse arbeiders in ons land. Het werk vult daarmee een lacune in de historiografie van de Belgische vreemdelingenwetgeving en belicht een materie die zowel voor (migratie) historici als voor een breder publiek van geïnteresseerden in migratiewetgeving en -beleid interessant is. Dit is een werk dat ik graag had willen kunnen consulteren tijdens het schrijven van mijn doctoraatsthesis.

Het werk is duidelijk onderverdeeld in vier chronologisch geordende hoofdstukken. De verdeling werd gemaakt op basis van veranderingen in het beleid, gelinkt aan veranderingen in de politieke en economische context. Deze onderverdeling is overtuigend en maakt het werk overzichtelijk. Wel kan men zich afvragen waarom de auteur er niet voor koos haar onderzoek in 1956 in plaats van in 1952 te laten beginnen, aangezien blijkens haar onderzoek pas op dat moment het fenomeen gezinshereniging voor het eerst wettelijk besproken werd.

Het eerste hoofdstuk, dat de periode vanaf de Vreemdelingenwet van 1952 tot en met 1968 – de periode van ‘gastarbeid en gezinshereniging’ – beschrijft, is heel wat beknopter dan de andere historische hoofdstukken, en had misschien toch iets meer uitgewerkt kunnen worden. Een iets ruimere discussie van de bepalingen in verband met gezinshereniging in de bilaterale verdragen die België in die jaren sloot met de landen van herkomst van de ‘gastarbeiders’ en hun gezinnen zou interessant geweest zijn. Maar hier hadden waarschijnlijk andere bronnen voor aangewend moeten worden (zie verder). In het tweede hoofdstuk – ‘de immigrant als probleem’ – wordt de evolutie in het beleid tussen 1969 en 1974 uiteengezet. Dit

gebeurt grotendeels aan de hand van een terdege uitgewerkte *case study*, die van het ‘illegaal verblijf van buitenlandse kinderen bij zijdelings- of niet-verwanten’, een case die naar mijn weten nog niet door historici werd beschreven en die het denken van de toenmalige Vreemdelingenpolitie omtrent het fenomeen gezinshereniging goed illustreert. Het derde hoofdstuk, ‘van migratiestop tot Vreemdelingenwet’, schetst de evolutie van het beleid in de periode na de oliecrisis, en rondt af met een interessante samenvatting van het wetgevend werk dat leidde tot het ontstaan van de Vreemdelingenwet van 1980, en de (impliciete) plaats van de gezinshereniging daarin. Het vierde hoofdstuk maakt de sprong naar het beleid vandaag, in ‘zeven veranderingen’ en ‘drie constanten’. Het plaatsen van de meest recente ontwikkelingen in het beleid binnen het kader van een lange voorgeschiedenis geeft het historische onderzoekswerk van de auteur een belangrijke meerwaarde.

Het werk is goed geschreven en leest vlot. Ook is de argumentatie op een logische manier opgebouwd. Hier en daar komt het feit dat dit een gepubliceerde masterthesis is nog wel naar voren, bijvoorbeeld in de manier waarop de auteur de lezer bij de hand neemt en haar werkwijze uiteenzet (bv. in de inleiding), maar dat is niet erg. Problematischer is het eerder beperkte bronnenmateriaal waarop deze studie gebaseerd is. In het kader van de eenjarige masteropleiding is het bijna onmogelijk geworden voor studenten geschiedenis om voor hun scriptie uitgebreid bronnenonderzoek te verrichten, vooral wanneer de bronnen nog niet (goed) geïnventariseerd en her en der verspreid zijn. Vaak maken ze dan ook gebruik van één goed toegankelijke bronnenreeks.

Dat laatste is ook het geval voor dit werk, dat zich voor het overgrote deel baseert op de Algemene Dossiers rond gezinshereniging uit het archief van de Vreemdelingenpolitie / Dienst Vreemdelingenzaken. Het belang van deze bronnenreeks mag niet onderschat worden, en het is zonder twijfel de meest belangrijke bron voor deze studie. De centrale plaats van dit bronnenmateriaal weerspiegelt zich echter in het betoog, waar niet enkel het woordgebruik maar ook de denkwijze van de voornaamste actor in het debat, de Dienst Vreemdelingenzaken, vaak op een niet erg kritische manier wordt overgenomen. Zo spreekt de auteur verschillende keren over het 'misbruik' van de gezinshereniging (bijv. p. 55, 57, 68), en klinkt de beschrijving van het fenomeen van de buitenlandse kinderen die bij zijdelings- of niet-verwante ouders ondergebracht worden (p. 32) eerder alsof die uit de mond van een ambtenaar van de toenmalige Vreemdelingenpolitie komt.

Niet problematisch maar wel spijtig is het feit dat de auteur zich niet wilde wagen aan een internationaal vergelijkend perspectief. Nochtans waren op het moment van het onderzoek al buitenlandse publicaties voorhanden, de voornaamste hieronder het gepubliceerde doctoraatsonderzoek van Saskia Bonjour (Leiden Universiteit). Referenties naar het werk van Bonjour ontbreken echter in de bibliografie. Dat is jammer, want zelfs een impliciete vergelijking met de situatie in bijvoorbeeld Nederland had waarschijnlijk interessante inzichten opgeleverd. Ook andere belangrijke overzichtswerken voor de materie die de auteur hier behandelt ontbreken in de bibliografie. Dit zorgt ervoor dat de auteur soms wat context mist.

Ook jammer maar wel begrijpelijk is het ontbreken van een gendervraagstelling, een gebrek dat de auteur zowel in de inleiding als in de conclusie van het boek omzichtig verantwoordt. Gezinshereniging wordt doorheen het werk opgevat als de overkomst van de echtgenote en/of kinderen van een mannelijke arbeidsmigrant. Het is interessant dat de auteur tijdens haar onderzoekswerk in de archieven van de Vreemdelingenpolitie geen gevallen vond van een omgekeerde gezinshereniging, waarbij de echtgenoot en/of kinderen van een vrouwelijke arbeidsmigrante naar België kwamen. Dergelijke scenario's hebben zich nochtans ongetwijfeld voorgedaan tijdens de bestudeerde periode. In de sector van de binnendienst bijvoorbeeld waren veel vrouwelijke arbeidsmigranten aan het werk, die soms ook kinderen en/of een partner in het thuisland achterlieten.

De 'rode draad' van het verhaal ten slotte, zoals die ook in de inleiding en de conclusie wordt aangegeven, meer bepaald het gegeven van de voortschrijdende problematisering van het fenomeen gezinshereniging, lijkt eerder een belangrijke onderzoeksbevinding dan een rode draad, en had misschien ook doorheen het manuscript wat explicieter als dusdanig naar voren gebracht mogen worden. Een explicieter invraagstelling van die problematisering door de auteur doorheen de hoofdstukken van het werk zou het vertoog van de bron, dat nu iets teveel overgenomen wordt, genuanceerd hebben. In de conclusie wordt dat gegeven wel op een goede manier aangepakt. De conclusie brengt in het algemeen ook meer inzichten naar voren dan uit het corpus van het werk blijken, en is daarom zeker interessant.

Alles bij elkaar genomen is *(On)gewenste immigratie? Gezinshereniging in België tot 1980* niet meteen een heel analytische studie, maar wel een handig en noodzakelijk overzichtswerk, dat voor velen zijn nut zal bewijzen.

Jozefien De Bock

IV. Internationale Relaties - Relations internationales

IDESBALD GODDEERIS (red.)

Het wiel van Ashoka. Belgisch-Indiase contacten in historisch perspectief

Leuven, Universitaire Pers, 2013, 243 p.

Tijdens het afgelopen jaar stond India meer dan ooit in de kijker. Op 4 oktober 2013 opende het tweejaarlijkse kunstenfestival *Europalia* zijn deuren om vier maanden lang de aandacht te vestigen op het cultureel erfgoed van India. Op diverse locaties konden bezoekers van *Europalia India* terecht voor tentoonstellingen, muziek, theater, dans, literatuur, conferenties en film rond het thema 'ontmoeting' (http://www.europalia.eu/nl/home/home_82.html). Een dag later werd in Leuven het *India House Leuven* geopend, een ontmoetingscentrum waar Leuvenaars en Indiërs elkaar kunnen treffen en op academisch, cultureel, sociaal en economisch vlak de banden kunnen aanhalen (<http://www.indiahouseleuven.be/nl/>). Eerder al richtten academici in 2010 de *Leuven India Focus* op, waar experts uit verschillende disciplines in debat gaan (https://ghum.kuleuven.be/ggs/projects/india_focus).

Het is in deze interdisciplinaire context dat *Het wiel van Ashoka* is ontstaan. Jonge en

oudere historici, indologen, sociologen, antropologen en economen onderzochten, elk vanuit hun vakgebied, de Belgisch-Indiase contacten door de eeuwen heen. Het boek plaatst zich hiermee in een lange traditie van studies over de Belgische buitenlandse contacten, waarin India tot nog toe ontbrak. Overzichtswerken van de Indiase geschiedenis en detailstudies, bijvoorbeeld over individuele reizigers naar India, waren er al langer (zie bv. WINAND CALLEWAERT & IDESBALD GODDEERIS, *Een geschiedenis van India. Ontmoetingen op wereldschaal*, Leuven, 2010 en SOPHIE DE SMET, *Indië door de lens van koningin Elisabeth. Beeldverslag van een bijzondere reis*, Leuven, 2011). Het is echter een meerwaarde van *Het wiel van Ashoka* dat deze werken nu ook in een bredere context kunnen worden geïnterpreteerd. De bundel is evenwichtig verdeeld in een deel dat de Belgische aanwezigheid in India en een deel dat de Indiase aanwezigheid in België toelicht. Dit versterkt Idesbald Goddeeris' streven naar een grondige, exhaustieve studie. De redacteur ging nog een stap verder en zocht naar Indiase experts die vanuit hun perspectief de relatie met België konden belichten. Helaas liggen de specialisaties van Indiase historici elders en vinden we slechts één Indiër terug in het lijstje van de negentien auteurs. Deze leemte wordt erkend door de redactie, maar niettemin leverde Kalyani Unkule een boeiende bijdrage waaruit blijkt dat België een opvallende afwezige is in de Indiase publieke opinie en dat de Europese superioriteit, ook op economisch vlak, voor vele Indiërs verleden tijd is.

Minstens even interessant als de opbouw van het boek, is het opzet ervan. Goddeeris grijpt met zijn publicatie de kans om de paradoxale perceptie van India in België

aan te kaarten. Ondanks de sterke interactie tussen de twee landen blijven de belangstelling en berichtgeving pover en de beeldvorming clichématig gekleurd. Decennia na de dekolonisatie wentelt het Westen zich nog steeds in een eurocentrisch denken, waarbij India wordt verengd tot het land van maharadja's en fakirs. Om dit gegeven te beklemtonen, liet Goddeeris zich voor de titel van de bundel inspireren door prins Eugène II de Ligne, de eerste Belgische ambassadeur in het onafhankelijke India, die in 1959 zijn memoires publiceerde onder de titel *La roue d'Açoka*. Het wiel verwijst naar het symbool van de grote Maurya-heerser Ashoka dat de nieuwe Indiase vlag sierde. Prins de Ligne toonde enerzijds bewondering voor India en voor premier Nehru, maar zag anderzijds primitiviteit en stagnatie. Sindsdien is er nauwelijks iets veranderd in de perceptie, terwijl India volop evolueert. Goddeeris koestert het ambitieuze, maar zeer bewonderenswaardige plan om niet enkel de kennis bij te schaven en te verbeteren, maar ook om de westerse wereld te behoeden voor blijvende imagoschade door het koppig vasthouden aan achterhaalde koloniale denkbeelden.

Het wiel van Ashoka biedt inderdaad een grondig overzicht van de eeuwenoude contacten tussen het Westen en India, die zowel militair, economisch, religieus als toeristisch van aard blijken te zijn geweest. De auteurs slagen erin om deze interculturele betrekkingen, gaande van de oudheid tot heden, te verklaren en te situeren in hun ruimere historische context. Zij doen dit met een kritische instelling, door het doorprikken van de mythe van Banquibazaar als eerste Belgische kolonie, maar eveneens met de nodige zin voor historische sensatie. Zo

blijkt dat Antwerpen al sinds de 16de eeuw een sleutelrol speelde in de Belgisch-Indiase contacten: eerst als kenniscentrum dat door de boekdrukkunst de beeldvorming bepaalde en als vertrekpunt van Noordwest-Europeanen naar India, in de 17de eeuw als thuisbasis voor de handelscompagnie van Zuid-Nederlandse kooplieden en tot op heden als centrum van de diamanthandel. Dergelijke casussen stimuleren bij de lezer een gevoel van betrokkenheid bij de eeuwenoude contacten met India en dat kan het opzet van Goddeeris alleen maar ten goede komen.

De bundel bevat naast uitgebreide historische overzichten ook een aantal detailstudies. Sommige auteurs dreigen zich daarbij te verliezen in kleinere *case studies* waaruit algemeen geldende theorieën worden geconcludeerd. De bijdrage over de indrukken van Belgische reizigers naar India mocht best wat meer gestoffeerd en ook de tekst over indomanie smaakt naar meer. Toch zijn het net deze onderwerpen die het boek het meest interessant maken. Zo is er het vernieuwend onderzoek van Dominique De Brabanter over de verbeelding van India in Belgische strips, waarbij de auteur er wonderwel in slaagt een banaal thema te onderwerpen aan een kritische historisch-wetenschappelijke studie. De Brabanter onderzocht meer dan vijftig stripverhalen waarin een actieve rol is weggelegd voor India en haar inwoners. Auteurs zoals Willy Vandersteen, Marc Sleen en Hergé blijken vast te houden aan imperialistische beeldvorming en schuwen minachting, racisme en stereotype ideeën in hun werk niet. In andere bijdragen komt de Indiase diaspora in België aan bod en geldt de jaintempel in Wilrijk als materieel voorbeeld van de Belgisch-Indiase contacten. Gebouwd in 2010 is de Shri Shankheshwar

Parshvanath Jain Derasar niet alleen de eerste jointempel en één van de grootste Indiase bouwwerken op het Europese vasteland, het is tevens de recentste materiële getuige van de betrekkingen tussen België en India. De verhelderende bijdrage over de geschiedenis, architectuur en betekenis van dit gebouw is daarom een passende afsluiter van deze bundel.

De jointempel is er het ultieme bewijs van : India komt naar België. Het land dat ooit enkel naar maharadja's en fakirs verwees, beïnvloedt nu onze economie, de vrijetijdsbeleving van ontelbare yogi's en zendt vele immigranten naar Antwerpen, Haspengouw en de Zennevallei. Een correcte perceptie bleef echter achter. *Het wiel van Ashoka* komt dus geen moment te vroeg. Het zal een uitdaging zijn om de ideeën van het boek, ook na *europalia.india*, te doen postvatten bij het grote publiek. Want, zoals Goddeeris het verwoordde : "het Wiel van Ashoka zal verder rollen".

Sophie De Smet

V. Onderwijs geschiedenis - Histoire et Enseignement

MATTHIAS MEIRLAEN

***Revoluties in de klas. Secundair geschiedenis-
onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden,
1750-1850***

Leuven, Universitaire Pers, 2014, 391 p.

In deze herziene versie van zijn doctoraal proefschrift toont Matthias Meirlaen hoe het vak geschiedenis vorm kreeg en ingang vond

in het secundair onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden tegen de achtergrond van talrijke regimewissels tussen 1750 en 1850. Hij baseert zich hiervoor onder meer op een ronduit indrukwekkende hoeveelheid aan uniek archiefmateriaal, verspreid over een dozijn locaties in België, Frankrijk en Nederland. De nauwgezette analyse van dit onuitgegeven bronnenmateriaal in combinatie met talrijke uitgegeven wetteksten, examenprogramma's, handboeken geschiedenisonderwijs en een zeer uitgebreid corpus aan secundaire literatuur, laat hem toe om op een overtuigende wijze een aantal bevindingen uit de bestaande historiografie te corrigeren. Zo heeft, aldus Meirlaen, het Napoleontische bewind het geschiedenisonderwijs nooit echt voor politieke doeleinden ingeschakeld, al beweerde June K. Burton enkele decennia geleden het tegendeel². En het inzetten van het geschiedenisonderwijs in het kader van een doordachte unificatiepolitiek door de regering van Willem I is volgens Meirlaen niet mislukt, zoals Riemar Reinsma had geconcludeerd op basis van zijn eigen onderzoek, maar hiervoor bestond eenvoudigweg nauwelijks politieke interesse³.

Niet enkel de durf om heersende opvattingen in vraag te stellen maakt het boek vernieuwend, maar vooral de combinatie van drie thematische niveaus die tegelijkertijd een duidelijke structuur verlenen aan het geheel. Ten eerste is er de ideeënhistorische benadering waarbij wordt nagegaan hoe over geschiedenisonderwijs werd gedacht. Welke functie kenden leraren, handboekenauteurs en de overheid toe aan de studie van geschiedenis? Ten tweede heeft de auteur

2. JUNE K. BURTON, *Napoleon and Clio. Historical Writing, Teaching and Thinking during the First Empire*, Durham, 1979. 3. RIEMAR REINSMAN, "Aardrijkskunde en geschiedenis als unificatiemiddelen tijdens de vereniging van België en Nederland", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 80 (1969), p. 158-176.

oog voor het narratieve karakter van de geschiedenis. Welke geschiedverhalen werden via de gebruikte handboeken doorgegeven in het onderwijs? Ten slotte wordt geprobeerd zicht te krijgen op de praktijk en (de aanzet van) een antwoord te bieden op de vraag naar de impact van de revoluties in de klas.

Vooraf omwille van het fragmentarisch bewaard bronnenmateriaal blijft dit laatste duidelijk een uiterst moeilijke opdracht. De Theresiaanse onderwijshervorming van 1777 introduceerde bijvoorbeeld geschiedenis als apart vak (weliswaar als bijvak bij de studie van het Latijn), dat twee keer een half uur per week mocht worden onderwezen, in het Latijn vanaf het vierde jaar. De onderwijsinspectie toonde zich over het algemeen vrij tevreden over het nieuwe geschiedenisonderwijs waarin verschillende historische thema's aan bod kwamen: de gewijde geschiedenis (het lineaire verhaal van de voortgang van het Joodse volk), de profane universele geschiedenis (met aandacht voor de cyclische neergang van achtereenvolgens het Assyrisch-Babylonische, het Medisch-Perzische, het Grieks-Macedonische en het Romeinse rijk, in navolging van Daniël's profetie), maar ook de nationale en soms zelfs de lokale en/of regionale geschiedenis. Wetende dat in de praktijk de meestal zeer feitelijke lesinhoud werd overgebracht via het dictaat, blijft men als lezer (en misschien ook wel als onderzoeker) bijna onvermijdelijk zitten met de vraag hoe dit alles op twee keer een half uur per week in drie jaren kon worden gepropt.

Ondanks dergelijke minimale en bijna onvermijdelijke beperkingen slaagt de auteur

erin zeer overtuigende conclusies te trekken met betrekking tot de drie niveaus. Meest opvallend, zeker wat betreft de praktijk, was de grote mate van continuïteit doorheen de hele periode, al had de auteur hierin soms zelfs nog iets verder kunnen gaan. Is het bestaan van twee onderwijsnetten (het vrij katholieke onderwijs enerzijds en het officieel onderwijs anderzijds) immers niet terug te voeren tot de oprichting van staatscolleges als onderdeel van de Theresiaanse hervorming in plaats van zuiver een erfenis uit de Napoleontische overheersing? Hoe dan ook, zonder het belang van de Franse republikeinse hervormingen te onderschatten, nuanceert Meirlaen met verve het beeld van de revolutie als een 'omslagdenken'. Vernieuwingen, zoals de invoering van lessen historische methode en de vervanging van de providentiële geschiedschrijving door een geschiedschrijving in de lijn van de *philosophes* (waarbij de mens en niet langer God de geschiedenis had gemaakt), gingen gepaard met het verderzetten van de traditie om de geschiedenislessen te starten met onderwijs in geografie en chronologie en het blijvend geloof in de exemplarische waarde van geschiedenis als leermeesteres voor het leven.

Op zich is dit idee van een grote continuïteit in het onderwijs zeker niet nieuw. Binnen de historische pedagogiek is al langer sprake van de paradox van de onderwijsvernieuwing waarbij niet de vaak met veel omhaal aangekondigde vernieuwingen de school veranderen, maar wel hoe de school deze vernieuwingen naar haar hand zet⁴. Het is enigszins gissen waarom niet expliciet naar

4. MARC DEPAEPE, "Geen ambacht zonder werktuigen. Reflecties over de conceptuele omgang met het pedagogische verleden", in MARC DEPAEPE, FRANK SIMON & ANGELO VAN GORP (red.), *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*, Leuven, 2005, p. 50.

dit idee werd verwezen, vooral omdat met name de praktijk, aldus Meirlaens conclusie, niet alleen blijk gaf van continuïteit, maar ook van veelvormigheid. Zeer veel hing af van de manier waarop scholen en zelfs individuele leerkrachten de voorgestelde hervormingen implementeerden, met een grote variatie aan praktijken als gevolg.

Hiermee wordt meteen een andere ambitie van het boek gerealiseerd, namelijk om voldoende aandacht te besteden aan de vraag hoe het denken van de hervormers door impulsen van onderuit werd gestuurd. Het boek brengt zowel een *top down* als een *bottom up* verhaal. Een mooi voorbeeld van dat laatste is de reactie van het Napoleontische bestuur in 1809 om de plaats van het geschiedenisonderwijs als apart vak in het curriculum te verminderen. Het leek blijkbaar veiliger om aan te knopen bij wat gebruikelijk was en waarvoor draagvlak bestond. Tegelijkertijd illustreert deze maatregel één van de constante spanningsvelden doorheen het boek, zijnde de kwestie van autonomie, of met andere woorden de verhouding tussen het nieuwe vak geschiedenis en de studie van het Latijn. Andere constante spanningsvelden hadden betrekking op, ten eerste het nut van de geschiedenis (als aangename ontspanning tussen de klassieke studies door, omwille van haar moraliserende functie of zelfs, aldus de visie van de Franse republikeinen, voor het bevorderen van een kritische ingesteldheid), ten tweede een christelijk narratief tegenover een filosofische beschavingsgeschiedenis, en ten derde over de geschiedenis als nationaal project.

Deze vier spanningsvelden worden uiteengezet in de epilooq die ondanks de ietwat misleidende titel, “De veelvormigheid van

het geschiedenisonderwijs (1830-1850)”, het geheel veeleer op een uitstekende wijze afsluit, dan een diepgaande analyse biedt van de periode 1830-1850. Op zich blijven de twee decennia na de Belgische onafhankelijkheid enigszins onderbelicht, al stoort dit nauwelijks omdat heel duidelijk wordt aangegeven hoe de processen van verzelfstandiging en professionalisering van het geschiedenisonderwijs hun hoogtepunt bereikten in het debat van de jaren 1840 (dat trouwens opvallende gelijkenissen vertoonde met dat uit het midden van de 18de eeuw), maar tegelijkertijd hun wortels vonden in wat voorafging.

Niet alleen het eigenlijke besluit van het boek is van een zeer hoog niveau, maar ook in de deelbesluiten en de tussentijdse inleidingen vat de auteur de krachtlijnen van zijn verhaal op een heel inzichtelijke manier samen. Het nadeel is wel dat dergelijke resumés het tempo ietwat verlagen. Vooral als men het boek van A tot Z doorleest, zou het af en toe misschien wat sneller vooruit mogen gaan. Maar het zou natuurlijk kunnen dat de auteur hiermee anticipeert op de manier waarop waarschijnlijk een groot deel van zijn lezers het boek zal raadplegen, eerder dan het volledig door te nemen. In dat geval vormen deze tussentijdse schetsen van de hoofdlijnen enkel een bijkomend bewijs van Meirlaens toegankelijk schrijftalent. Nochtans is het boek het meer dan waard om in zijn totaliteit te worden gelezen, uiteraard in de eerste plaats voor geïnteresseerden in de onderwijsgeschiedenis en/of de geschiedenis van de historiografie, maar ook voor diegenen die zich een algemeen beeld willen vormen van de ideeëngeschiedenis in deze periode van revolutionaire politieke omwentelingen.

Pieter D’Hondt

VI. Biografie - Biographie

VINCENT DUJARDIN & MICHEL DUMOULIN
*Jean-Charles Snoy. Homme dans la Cité,
 artisan de l'Europe 1907-1991*

Bruxelles, Le Cri Édition, 2010.

Jean-Charles Snoy et d'Oppuers figure parmi les Belges les plus influents de l'Europe occidentale au XXe siècle. Il n'est pourtant entré en politique que très tardivement, après une longue carrière de haut fonctionnaire puis de banquier privé. La parution d'une étude prosopographique sur son parcours exceptionnel, longtemps attendue par les historiens belges et européens, peut donc être saluée.

Il ne s'agit pas d'une étude pionnière, car le rôle de Snoy dans la construction européenne d'après-guerre a été déjà mis en valeur par plusieurs historiens bien avant la parution de cette biographie⁵. L'un des auteurs, V.

Dujardin, a par ailleurs publié quelques articles préliminaires et prémonitoires quant à l'orientation finale donnée à cette biographie⁶.

De son vivant, J.-C. Snoy, bien conscient de son rôle passé, s'est prêté bien volontiers à des interviews menées par des journalistes, des historiens et même par quelques étudiants en Histoire, et ce dès les années 1980. Plusieurs interviews ont même fait l'objet d'une publication partielle ou intégrale, ce qui démontre l'importance historique accordée à cette personnalité, surtout en raison de son rôle d'impulsion au sein de l'Union Benelux et de sa participation aux négociations des traités de Rome fondant la CEE et l'Euratom, dont il a été le signataire pour la Belgique en 1957 au côté de Paul-Henri Spaak⁷. Certains entretiens restés inédits n'ont par ailleurs pas été exploités par les deux auteurs, peut-être parce qu'ils ne cadrent pas avec l'orientation donnée à cet essai biographique⁸.

5. T. GROSBOS, "L'Europe vécue, pensée et en action du comte Jean-Charles Snoy et d'Oppuers avant 1945", in *Lettre d'information des historiens de l'Europe contemporaine*, vol. 4, 12.1989, n° 3-4, p.151-179. 6. V. DUJARDIN, "Jean-Charles Snoy et d'Oppuers et la construction de l'Europe", in *Jean-Charles Snoy et Paul-Henri Spaak, signataires des Traités de Rome*, Bruxelles, 2007, p. 50-89; *Id.*, "L'impact des deux guerres sur l'engagement européen de J.-Ch. Snoy et d'Oppuers", in S. SCHIRMANN (dir.), *Robert Schuman et les Pères de l'Europe. Cultures politiques et années de formation*, Bruxelles/Bern, 2008, p. 179-199. 7. "Benelux : un débat sur le passé, le présent et l'avenir", in *Benelux*, 1978, n° 4, p.34-37; P. COLLOWALD & F. FONTAINE, *La naissance de l'Europe contemporaine. Interview du comte Snoy et d'Oppuers*, Bruxelles, 1984 (coll. Histoire de la Communauté européenne); E. DEVOS & A. BONNET, "Témoignages belges sur la construction européenne", in *La Belgique et les débuts de la construction européenne. De la guerre aux traités de Rome*, Louvain-la-Neuve, éd. M. Dumoulin, 1987, p. 153-193; "Interview du comte J.-Ch. Snoy et d'Oppuers", in P. SCHOORE, *Les États de Benelux et la négociation du Traité de la Communauté Européenne du Charbon et de l'Acier (mai 1950-juin 1951)*, Louvain-la-Neuve, 1988, p. 186-189 (mémoire de licence en histoire, UCL); J.-C. RICQUIER, "Comte Snoy et d'Oppuers : témoignage et souvenirs", in *Revue générale*, 4.1984, n° 4, p. 1929, 5.1984, n° 5, p. 13-26 ; T. GROSBOS, *Benelux "laboratoire" de l'Europe ? Témoignage et réflexions du comte Jean-Charles Snoy et d'Oppuers*, Louvain-la-Neuve, 1991 (coll. Histoire de la construction européenne). 8. The Harry S. Truman Oral History Collection, *Interviews de Jean-Charles Snoy et d'Oppuers, le 25 mai 1964 par Philip C. Brooks et le 24 juin 1970 par Theodore A. Wilson*; CEGES, *Entretien entre le Baron J.-C. Snoy et d'Oppuers et Jean Vanwelkenhuyzen, le 22 septembre 1982*; RTBF, *Les lundis de l'Europe, Interview du Comte Jean-Charles Snoy et d'Oppuers par Yves Thiran et d'Emmanuel Gazzo*, 23.3.198 ; Institut Charles de Gaulle (Paris), *Entretien avec le comte Snoy et d'Oppuers, par Alain Prate, lors des Journées internationales organisées par l'Institut Charles de Gaulle, 19-24.11.1990 à Paris*.

La vie de cette personnalité, incontournable dès que l'on traite de la politique européenne de la Belgique au sens large entre les années 1930 et 1970, soit au cours de plusieurs décennies, est très largement documentée. J.-C. Snoy est lui-même l'auteur de très nombreux articles sur des sujets divers, mais principalement centrés sur la politique économique et la politique européenne de la Belgique, dont il était l'un des principaux acteurs. Une orientation bibliographique sur ces publications figure à la fois en annexe de mon ouvrage publié dès 1991⁹ et de la présente biographie (aux pages 461 à 471). Ces bibliographies démontrent que J.-C. Snoy fut non seulement un homme d'action, mais aussi un auteur prolifique, intervenant directement dans le débat public à la fois sur des questions liées à l'aristocratie, à la politique économique de la Belgique et à la construction européenne. Les auteurs utilisent relativement peu l'ensemble de cette production, qui mériterait à elle seule une analyse approfondie. L'importante bibliographie des années d'après-guerre, du moins entre 1944 et 1959, doit cependant être interprétée au travers de la loupe de ses fonctions de secrétaire général : du point de vue documentaire, beaucoup d'articles reposent en réalité sur des notes internes rédigées par le service d'études du ministère des Affaires économiques, dont il fut par ailleurs le directeur en 1938 et 1939. C'est l'explication principale de sa grande capacité rédactionnelle à une époque où il exerce pourtant des fonctions très lourdes à la fois aux niveaux belge et européen.

Les archives de J.-C. Snoy ont été déposées par lui-même en deux temps, à la fois aux

AGR à Bruxelles, puis au KADOC à Louvain. Aux AGR figurent surtout ses archives relatives à sa fonction de secrétaire général du ministère des Affaires économiques. Elles sont particulièrement riches quant à son rôle dans le cadre du Plan Marshall et de l'OECE. Au KADOC ont été rassemblés les papiers personnels ainsi que certaines archives concernant les fonctions exercées au-delà de 1959, après sa démission du secrétariat général des Affaires économiques. Les deux auteurs ont manifestement privilégié l'exploitation systématique des archives personnelles déposées au KADOC. Elles ont été complétées par des archives familiales inaccessibles jusqu'à présent, mises à la disposition des auteurs et archivées au château de Bois-Seigneur-Isaac. Le travail documentaire a été préparé, à l'intention des deux biographes, par un chercheur spécialement engagé pour cette tâche, Pierre-Luc Plasman, dont le travail de recherche préparatoire a rendu possible la rédaction, comme indiqué dans les remerciements (p. 13).

Il faut bien, lorsque l'on rédige une biographie sur une personnalité ayant développé une carrière aussi riche, donner une orientation. Les deux auteurs privilégient manifestement le parcours personnel de Snoy, en apportant de nombreuses informations sur sa vie familiale ou privée. Ceci est illustré par le très large extrait, figurant aux pages 205 à 212 d'une longue note de Snoy du 25 septembre 1943 relatant ses impressionnantes démarches pour sauver de la mort son beau-frère Jean Greindl, membre du réseau Comète, arrêté par l'occupant pour faits de Résistance. Il démontre d'ailleurs le tentaculaire réseau de relations dont dispose Snoy en Belgique

9. T. GROSBOIS, *Benelux "laboratoire" de l'Europe ? Témoignage et réflexions du comte Jean-Charles Snoy et d'Oppuers*, Louvain-la-Neuve, 1991, p. 109-119.

comme à l'étranger, mais qui ne suffit pas à sauver Greindl. On peut s'interroger sur la pertinence de publier un si volumineux document, qui aurait à notre sens mieux trouvé sa place en annexe. Elle dénote aussi l'orientation générale de cette biographie, accordant au parcours personnel une attention soutenue.

Les centres d'intérêt des deux auteurs se reflètent également dans la biographie, au point de négliger certains aspects majeurs du parcours de la personnalité étudiée. Une bonne partie de l'ouvrage est ainsi consacrée à l'implication de Snoy dans la construction européenne d'après-guerre, surtout d'ailleurs dans les années 1950. Dans ce domaine, l'importance de son rôle au niveau de l'Union Benelux, de l'OECE et de l'UEP aurait dû être beaucoup plus développé, alors même que Snoy est plus en retrait lorsqu'il s'agit des débats sur les organisations européennes supranationales, tels que la CECA et la CED. J.-C. Snoy est en effet fondamentalement un libre-échangiste, peu enclin à soutenir le fédéralisme politique européen. Les débats virulents actuels sur les origines de la crise de la zone euro auraient pourtant pu être enrichis par une étude plus approfondie de l'apport essentiel de Snoy dans le domaine de la politique monétaire européenne, en particulier au moment de la création de l'UEP au début des années 1950 ou lors de l'exercice de ses fonctions de ministre des Finances, fin des années 1960.

On reconnaît également l'intérêt personnel de V. Dujardin pour la monarchie lorsqu'un chapitre entier, le onzième, est consacré à l'attitude de Snoy dans la "Question royale", alors même qu'il a joué dans cette polémique un rôle tout à fait mineur, lié d'ailleurs en

partie à son devoir de réserve en tant que haut fonctionnaire. Il est évident cependant que Snoy déplorait, dès l'occupation, les décisions prises par Léopold III, mal entouré et mal conseillé. Il sera beaucoup plus proche de Baudouin Ier, le souverain reconnaissant en lui un conseiller avisé. Le chapitre XIV relatif à son travail en tant que ministre des Finances, entre 1968 et 1972, éclaire une période méconnue de sa carrière, pour laquelle il n'existait pas encore d'études précises jusqu'à présent. Mais là encore, c'est le rôle de Snoy dans la politique européenne qui est mis en avant par les deux auteurs, au détriment de son action nationale, dans le domaine financier, fiscal et budgétaire notamment.

Ces options se reflètent dans le titre de l'ouvrage, Snoy artisan de l'Europe. Il faut donc déplorer le fait que l'on reste sur sa faim quant à une série d'actions menées avec détermination par Snoy dans les domaines de la politique économique de la Belgique au sens large. Il a pourtant été très impliqué dès les années 1930 jusqu'à ses fonctions de ministre des Finances au début des années 1970 dans les orientations majeures en matière de politique industrielle, de politique commerciale extérieure, et même de politique monétaire et financière de la Belgique. Les deux auteurs privilégient les archives personnelles et négligent les archives administratives, par exemple les nombreux fonds existants aux AGR à Bruxelles inventoriant assez récemment les archives provenant de divers ministères, régies et offices au sein desquels Snoy a joué un rôle parfois essentiel. Cette biographie apporte dès lors peu du point de vue de l'histoire administrative ou de l'histoire économique et monétaire de la Belgique.

La structuration de cette biographie apparaît très classique, basée sur un ordonnancement chronologique. C'est l'option la plus facile pour décrire un parcours aussi foisonnant, tout en le rendant accessible à un plus large public. Les deux auteurs n'ont pas envisagé une autre approche prosopographique, tenant compte des tendances récentes des sciences humaines et sociales. Ainsi, l'analyse des réseaux sociaux n'est pas du tout employée¹⁰, alors même que le réseau de Snoy apparaît comme exceptionnellement riche et instructif d'un moment de l'Histoire de Belgique. La notion de réseaux en histoire contemporaine a pourtant récemment influencé l'historiographie de la construction européenne, qui s'intéresse depuis le début des années 2000 aux réseaux économiques et sociaux ayant soutenu ou contesté l'idée européenne. Il n'y a pas trace non plus d'une approche des élites, de la technocratie ou du processus de décision¹¹.

Du point de vue méthodologique également, les auteurs n'appliquent pas les progrès récents des méthodes qualitatives en étude des relations internationales, telles que les techniques de profilage des personnalités, issues de la criminologie et de la psychologie, permettant d'établir un portrait psychologique complet d'une personnalité dans son contexte politique et social¹².

Enfin, cet ouvrage appartient au genre de la "biographie autorisée", car le financement

des recherches documentaires indispensables, ainsi que la mise à disposition d'une partie des sources inédites, ont été assurés par la famille Snoy. D'autres biographies antérieures rédigées par les mêmes auteurs, telles celles consacrées à Paul Van Zeeland, Paul-Henri Spaak, et Pierre Harmel, appartiennent à cette même catégorie. Ils ont bénéficié d'une priorité dans la consultation des papiers personnels de ces personnalités, accordée par les descendants, avant même que d'autres historiens puissent s'y plonger. Cela a cependant permis, quelques années après la publication de la biographie, l'ouverture à la recherche scientifique de fonds d'archives exceptionnels. La biographie autorisée (*authorized biography*) implique une limitation de la liberté d'expression des biographes, qui conservent certes leur liberté scientifique, leur permettant de mettre leur marque sur un parcours de vie, mais tout en ne pouvant pas se permettre d'écrire une biographie critique, par respect pour leurs mandants. Il faut s'attendre donc, en lisant ce "Snoy", à une vision finalement assez conservatrice et lisse du personnage.

Nous ne sommes dès lors pas aussi enthousiaste que Catherine Lanneau¹³, dans son compte rendu dithyrambique consacré au même ouvrage, quant à la pérennité de ce travail, qui sera certes incontournable à l'avenir, mais qui incite déjà à de nouvelles recherches scientifiques sur les nombreuses zones d'ombre qui subsistent quant à

10. Une introduction pour les historiens contemporanéistes dans : C. LEMERCIER, "Analyse de réseaux et histoire", in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, t. 52, 2005, p. 88-112.

11. Par exemple : M.G. STEINERT, "La décision en matière de politique étrangère : un essai sur l'utilisation de théories pour l'étude des relations internationales", in *Enjeux et puissances. Pour une histoire des relations internationales au XXe siècle. Mélanges en l'honneur de Jean-Baptiste Duroselle*, Paris, 1986, p. 69-82. **12.** J.M. POST, "Political Personality Profiling", in *Qualitative Methods in International Relations. A Pluralist Guide*, New York, éd. A. Klotz & D. Prakash, 2008. **13.** Compte-rendu publié dans : *Bulletin d'information de l'Association belge d'histoire contemporaine*, t.33, 2011, n°4, p.34-37.

l'influence incontestable de J.-C. Snoy sur l'Histoire de la Belgique et même de l'Europe du XXe siècle.

Thierry Grosbois

JAN VERSTRAETE

Het grote verzwijgen. Een schets van het leven van Edgar Boonen

Brugge, Die Keure 2013, 248 p.

De auteur, gewezen stafhouder van de Antwerpse balie, is niet aan zijn historisch proefstuk toe. Na *De Jodenverordeningen en de Antwerpse balie* (2001) leverde hij in 2009 een bijdrage tot de catalogus van de tentoonstelling *Lawyers without rights*. Daar waar het boek minstens één harde kritiek kreeg (van Herman Van Goethem) op de vergoelijkende reflex ten bate van de Antwerpse advocatuur die nochtans gewicht was voor de nazi's, werd de expo algemeen geprezen. In 2009 verscheen ook Verstraetes artikel "De Jodenverordeningen en de Belgische advocatuur", waarin hij zijn boek soms corrigeert, maar toch volhardt in zijn verdediging van de Antwerpse advocatuur tegenover de Brusselse, met enige wrevel om de onheuse behandeling van sommige voorgangers. Verstraete werd geboren in 1944 en kan hun situatie dus slechts beoordelen via verhalen en documenten, net zoals ik.

Dit nieuwe boek is een belangrijke aanvulling van de biografie van iemand die van 1912 tot 1993 leefde, maar wiens lemma in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (NEVB) stopt in 1940. Niet dat Louis Vos iets wou verzwijgen, het ontbrak hem aan materiaal. Dat werd door Boonens dochter Goedele ter beschikking gesteld aan Verstraete, die het met zorg en toewijding

verwerkt heeft. Wel vreemd dat dit historisch boek een motto heeft uit de adventszang *Rorate caeli* : "...et nubes pluant justum" (Dauwt hemelen : "...en wolken regent de Rechtvaardige").

Wat dreef Edgar Boonen? Afkomstig uit een kunstzinnige familie, met als uitschieter de graficus Jac, en zelf even student kunstgeschiedenis, koos hij toch voor de advocatuur. Uit profileringsdrang? Reeds bij zijn inzet voor het nationalistische AKVS (Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond) valt op hoe hij zich geroepen voelt om te leiden. Hij blijft 'leider' van het AKVS tot de Tweede Wereldoorlog, wanneer hij de macht moet afstaan aan Remi Piryns na zijn deportatie in mei 1940. Dat deze beweging opgeslokt werd door het nazisme, was niet Boonens schuld.

Verstraete situeert Boonen tegenover zijn mentors Wies Moens en Jozef Van Opdenbosch, een "slimme jezuïet" die virulent anti-Waalse en anti-Joodse standpunten koesterde (wat ontbreekt in zijn lemma in de NEVB, dus is het een verdienste van Verstraete om dit aan het licht te brengen). Hij schreef als lid van *De Zeven Puriteinen* een brochure voor het Algemeen Katholiek Dietsch Studentenverbond, zoals het AKVS in 1936 door Boonen werd herdoopt. Van Opdenbosch hielp de Groot-Nederlandse koers bepalen, met de leerstelling dat deze studentenbeweging onafhankelijk diende te blijven, zowel tegenover de rivaliserende Katholieke Actie als gelijk welke politieke partij, maar dat ze zich wel moest onderwerpen aan de leiding van "onthechte", partijloze nationalistische ouderen. Typisch hoe iemand die overhoop lag met zijn hiërarchie zichzelf installeerde binnen een

eigen “heilig bestuur” om de staf te breken over dissidenten. Dit gehacketak onthult de geldingsdrang onder Vlaamse leiders. Wel was Boonen een uitzondering in deze “bent” door na 1945 weg te blijven van dit gedoe dat zichzelf overleefde met nostalgische vergaderingen in de abdij van Averbode, herdacht in ‘*t Pallieterke* door Jan Nuyts c.s. Voor Boonen was dit al voltooid verleden in 1940.

Inmiddels had Boonen immers wel andere katten te geselen. Op 10 mei 1940 als ‘verdachte’ gedeporteerd, belandde hij via de spooktreinen in Le Vernet d’Ariège. Nooit maakte hij aanspraak op schadevergoeding. Noch nam hij wraak op de verantwoordelijken, al voerde hij bij de epuratie wel aan dat zij ook verantwoordelijk waren voor de sympathie die hij van de weeromstuit ontving aan de balie, waar de Vlaamse Conferentie hem verkoos tot openingsredenaar en secretaris van het ‘collaborerend’ bestuur van Jan Timmermans in 1940-1941. Dat hij benaderd werd om mee het omstreden *Juristenblad* op te richten, was ook te wijten aan de openingsrede, aldus zijn verdediging.

Kan men deze casuïstiek van Boonen en zijn omzichtige pleitbezorger Verstraete volgen, dan wordt dat moeilijker voor Boonens uitnodiging van de nazi-jurist Fritz Reu onder het mom van “wetenschap”. Door de exodus van Joodse en linkse juristen sinds 1933 wist men toch hoe het bij de nazi’s gesteld was, zoals onlangs nog bleek uit Guy Schrans’ *Heraus, Professoren! Duitse émigré professoren in Oxford en Cambridge (1933-1945)*, Gent, Snoeck, 2013. Ook uit Dirk Martins artikel “De Koninklijke Vlaamse Academie voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten van België tijdens de be-

zetting 1940-1944 : *business as usual?*” (2013) blijkt dat Reu een arrangeur was, onder andere met een tussenkomst voor René Victor inzake een inbreuk op de Duitse deviezenreglementering in 1941 (noot 80). Reeds op 2 juni 1939 waarschuwde Harry Torczyner (onder het pseudoniem Richard Wagner) in zijn satire “De meesterzangers van Nürnberg in de Vlaamsche Balie” (*Joodsche Gazet voor België*) voor het “nazigift” en de “gratis of met premie van over-den-Rijn geïmporteerde pseudo rechtswetenschap”. Hoewel Torczyner Boonen niet brandmerkt samen met Duitsgezinden als Lode Claes om de eenvoudige reden dat Boonen niet aanwezig was op de paleisrevolutie van 26 mei 1939 waar de Vlaamse Conferentie de Joden uitsloot, was Boonen onder meer door zijn studies in Duitsland gewonnen voor de nieuwe grondstroom van Germaans recht, al engageerde hij zich daarvoor tijdens de oorlog minder dan een Timmermans.

Timmermans komt ongunstig naar voren als een intrigant, zodat ik de min of meer positieve mening moet herzien die ik in 1992-1993 over hem vormde via gesprekken met zijn zuster Helene (1900-1994) en met Harry Torczyner (1910-1998). Torczyner vond hem “een goeie jongen, en geen echte fascist”, wiens antisemitisme hij minder kwalijk nam dan dat van Victor (bij wie Boonen stage had gelopen). Helene van haar kant, getrouwd met een belgicist die ze had leren kennen toen ze haar broer in de gevangenis bezocht, vergoelijkte zijn rol als havenschepen en oorlogsburgemeester : hij zou de haven beschermd hebben, zodat de Duitsers hem meetroonden naar Rotterdam voor een lesje in échte “*Deutschfreundlichkeit*”. (Boonens vriend Elsschot stelde het Hollandse opportunisme reeds aan de kaak in zijn gedicht over

Van der Lubbe in 1934). Volgens Verstraete speelde Timmermans echter vals. Boonen gedroeg zich blijkbaar correcter, maar geraakte bij de epuratie in een lastig parket, onder meer door een aantijging over een buitenhuisje uit Joods bezit dat hij zozegzegd had willen inpikken, daar waar hij zelf reeds over een buitenverblijf beschikte en alleen maar een gezin in moeilijkheden had willen helpen. Naar ik vernam van een getuige die anoniem wenst te blijven, betrok Timmermans daarentegen tijdens de oorlog wel een villa uit "*Feindvermögen*" in Kalmthout (naast zijn beroepswoning in de Lange Lozanastraat 119), wat in dit boek niet vermeld wordt, maar zijn beeld nog ongunstiger maakt tegenover dat van Boonen. Diens pogingen om zich vrij te pleiten zelfs in dubbelzinnige gevallen, werden bejegend met casuïstiek van hetzelfde allooi: dat hij met zijn kennis van het Duits slachtoffers van de nazi's had kunnen helpen, botste op het argument dat hij eigenlijk geprofiteerd had van wetgeving die hijzelf in de hand gewerkt had.

Dat hij na enkele moeilijke jaren, onder meer als corrector voor een krant, weer aan de slag kon bij de balie, waar hij tijdelijk geschrapt was, en zelfs stafhouder werd, beleefde Boonen allicht als "immanente rechtvaardigheid". Zijn passie voor het recht was onuitputtelijk, zodat hij nauwelijks reisde om alles te blijven volgen, al werd hij selectiever in zijn inzet. Toen hij een negationist doorverwees naar zijn junior partner en dichtende schoonzoon Eddy van Vliet (1942-2002), kwam er in 1986 een breuk. Als filoloog kies ik partij voor de dichter, al is de corporatistische reflex niet zo sterk in het letterkundige milieu als in het juridische. Dat laatste sluit graag de rangen, behalve als iemand zich "in het oog van de storm waagt", zoals de SM-rechter. Op 17

februari 2014 werd dit bevestigd in het TV-programma *Eén op één* van Sven Kockelmans op Nederland 2 door de oudere broer-advocaat van de beruchte Bram Moszkowicz, over "de kliek van de advocatuur" in termen van "je wordt lid van een groep die je beschermt en die jij ook beschermt naar buiten". Van Vliet maalde niet om bescherming en ging zich in het bestuur van onze "Middagen van de Poëzie" te buiten aan baldadige humor over advocaten. Hij overwoog om zijn toga aan de wilgen te hangen, onder meer omdat de cliënten hoe langer hoe oninteressanter waren. Nochtans had zijn schoonvader iemand als "de spekpater" niet naar hem doorverwezen. Vrijzinnig opgegroeid en vrijmetselaar, kon Van Vliet geen sympathie opbrengen voor het netwerk van zijn schoonvader. Zijn sarcasme tegenover bepaalde aspecten van zijn beroep belette hem echter niet om nog vurig te pleiten als een zaak hem belangrijk leek. Zo vloerde hij zijn tegenstrever Matthias E. Storme in een proces aangespannen door de erven Elsschot over het misbruik van het Bormsgedicht voor separatistische doeleinden door onder andere het extreemrechtse Vlaams Nationalistisch Jeugdverbond (VNJ). Een feit dat onvermeld blijft in dit boek, misschien omdat het gebeurde na het overlijden van Boonen, die een rol had gespeeld bij het publiceren van dit gedicht in het satirische blad *Rommelpot* in 1949. Daarover later meer.

De diversiteit van Boonens entourage na de oorlog, waartoe Godfried Bomans behoorde en die ook dankzij zijn schrijvende vrouw Lisbeth van Thillo culturele allure had, komt niet helemaal uit de verf. Zo wordt bij een foto iemand geïdentificeerd als A.Toepfer, daar waar het om Rob van Roosbroeck gaat. Dat Verstraete zich in dit opzicht moest laten

beleren door een recensent met gesloten vizier van 't *Pallierterke* (Erik Verstraete?) is een affront dat men had moeten vermijden. Nu gaat een belangrijke nuance verloren : dat Boonen intiem bleef met zwarten die gemene streken hadden uitgehaald. Van Roosbroeck broodroofde als Antwerps oorlogsschepen van onderwijs waardevolle mensen, bijvoorbeeld Hendrik Daems (1920-2002), die weigerde een daad van loyauteit te stellen zoals lid worden van de Germaanse SS of van de Dietsch Opvoedkundige Beweging van Bert van Boghout, de sinistere acoliet die aanwezig was op het gesprek waarna Daems zijn opdracht op de Luchtbal verloor. Het heeft hem niet belet om CEO van Ford te worden en voorzitter van de Filharmonie, en hij vertelde mij zijn wedervaren met sereniteit, maar iemand die nog zoals Boonen feestte in het gezelschap van een Van Roosbroeck, zou hij nooit begrepen hebben. Ik heb het daar ook moeilijk mee, al kan men het zien in het kader van de joviale Sinjoren-mentaliteit. Zelfs de linkse Michel Oukhow had zo zijn extremistische relaties!

Meer editoriale zorg had kunnen onthullen dat priester Joris Baers (1888-1975) in het door Boonen en zijn vrouw mede uitgegeven blad *Rommelpot* (1945-49) schreef onder het pseudoniem Boris Jaers, daar waar het volgens noot 601 om 2 medewerkers ging : "Boris, Jaers...". Diens tijdschrift *Boekengids* publiceerde in 1941 een antisemitisch stuk van Paul Hardy en kraakte eigenzinnige katholieken als Lambert Swerts. Baers ontfutselde Marnix Gijsen de prijs van de Provincie Antwerpen, met als reactie de Arkprijs van het Vrije Woord. In Boonens milieu floreerden dus lieden die klerikale tirannie bestendigden. Toch was *Rommelpot* soms nuttig om absurditeiten te

hekelen, bijvoorbeeld dat Schuberts "*Die Forelle*" tijdelijk alleen als "*The Trout*" op de radio mocht. Het blad was ook de stem van het gezond verstand tegen de politieke correctheid, vandaar dat Elsschot het genegen was.

Nog slordigheden : de naam Oszwalt (p. 29) moet met d, Martinus van der Lubbe (p. 156) heette Marinus, en Garnt Stuiveling doceerde niet aan de Vrije (dit wil zeggen calvinistische) Universiteit Amsterdam (p. 182), maar aan de Gemeentelijke (heden Universiteit van Amsterdam). Uitgeverij Die Keure, die adverteert met slogans als "onberispelijk qua inhoud", zou alles zorgvuldiger moeten nalezen.

Slotsom : een lezenswaardig boek over iemand die in Goethes woorden "*ein Mensch mit seinem Widerspruch*" was, en zeker geen banale kassaflamingant.

Joris Duytschaever

GERALDINE REYMENANTS

Marie Elisabeth Belpaire. Gender en macht in het literaire veld 1900-1940

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2013, 277 p.

Historica Geraldine Reymenants schreef een studie over de Antwerpse katholieke schrijfster Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948), een invloedrijke vrouw in het Vlaamse schrijverslandschap van de eerste helft van de 20ste eeuw. Meer dan een biografie, biedt de auteur met haar studie ook inzicht in de heersende genderdynamiek in die periode en bovendien ook in de wijze waarop de katholieke zuil zich in Vlaanderen literair organiseerde via tijdschriften.

Reymenants analyseert de positie van Belpaire in het tijdschrift *Dietsche Warande*

en Belfort en in de oorlogskrant *De Belgische Standaard* en toont aan hoe Belpaire er in slaagde om als vrouw in het literaire veld op te boksen tegen de toenmalige dominantie van mannelijke auteurs, redacteurs en critici. Niet alleen was ze eigenares en geldschietster van het gezaghebbende literaire culturele tijdschrift *Dietsche Warande en Belfort* maar ze oefende ook een sterke invloed uit op de ideologische en redactionele lijn ervan. Die machtige positie hing samen met haar financiële draagkracht en met het uitgebreide netwerk dat ze wist uit te bouwen. Reymenants reconstrueert dat netwerk uitstekend. Als kleindochter van een gewezen provinciegouverneur kon Belpaire voor haar projecten steunen op het kapitaal en het sociale netwerk van haar vermogende vooraanstaande familie. Belpaire werd de vertrouwenspersoon van tal van katholieke schrijvers en kunstenaars, politici, professoren en religieuzen en verwierf zo een machtspositie in de Vlaamse literaire wereld.

Dit alles situeerde zich uiteraard binnen de lijnen van een welbepaald maatschappelijk project, namelijk de opvoeding van het Vlaamse volk in een katholieke geest: *Dietsche Warande en Belfort* werd opgericht om de katholieke inbreng in het literaire-culturele veld en de Vlaamse beweging te versterken. Belpaire gebruikte daartoe haar economisch kapitaal, haar culturele kennis en vaardigheden, haar sociaal netwerk en prestige. Katholiek engagement en Vlaamsgezindheid (binnen een Belgische context) gingen bij haar hand in hand. Naast haar werkzaamheden in de redactieraad van *Dietsche Warande en Belfort* en de permanente zoektocht naar geschikte medewerkers, schreef Belpaire bovendien meer dan 450 essays en recensies waaruit inhoudelijk een

traditioneel discours blijkt. Tekenend is de discussie die Belpaire in 1905 aanging met August Vermeylen die haar verweet zich te sterk te laten leiden door een ideologische vooringenomenheid bij het beoordelen van kunst en literatuur, waardoor zij verviel in een "kortzichtig en vernepen klerikalisme". Tegelijk erkende Vermeylen wel dat Belpaire een legitieme speler in het literaire veld was. Dit voorbeeld toont aan hoezeer Belpaire's subjectieve oordeelsvorming, die op de katholieke principes gebaseerd was, haar ook kwetsbaar maakte voor scherpe kritiek van buitenaf.

De maatschappij- en literatuuropvattingen van Belpaire waren conventioneel en conservatief, en dit gold ook wat betreft haar genderprofiel. In *Dietsche Warande en Belfort* had Belpaire een forum aangeboden aan verschillende Vlaamse schrijfsters. Enkel van deze vrouwen onderhielden innige vriendschappelijke relaties met Belpaire. Tegelijk kende Belpaire zichzelf een soort moederlijke rol toe. In die combinatie van vrouwelijke zelfstandigheid en 'maternalisme' kwalificeert Reymenants haar hoofdpersonage als een 'feministische kwezel'. In die dubbelzinnigheid was zij natuurlijk een kind van haar tijd en in haar schets van de vrouwenproblematiek tijdens de Eerste Wereldoorlog stelt Reymenants dan ook het gangbare beeld in vraag van de oorlogsjaren als een eenduidig emancipatorische periode.

Dit alles wordt op boeiende wijze gepresenteerd in dit helder geschreven, krachtig beargumenteerd, goed opgebouwd en mooi uitgegeven boek waarvoor Reymenants de prijs van de provincie Oost-Vlaanderen 2013 voor geschiedenis ontving. Aan de hand van een uitgebreide analyse van het bronnenmateriaal

laat de auteur zien hoe Belpaire haar status binnen het literaire veld wist te verwerven, te legitimeren en te stabiliseren. Pas in de loop van de jaren 1920 begon de invloed van de inmiddels bejaarde Belpaire te tanen en verminderde haar morele autoriteit en maatschappelijke invloed in het algemeen. De toen bestaande spanningen in het literaire veld over de toekomst van de Vlaamse Beweging waren daar niet geheel vreemd aan.

Deze studie steunt op een grondige studie van Belpaire's correspondentie. Toch is het jammer dat bepaalde aspecten uit het leven en werk van Belpaire onderbelicht blijven, of niet aan bod komen. Dat is het geval voor de laatste levensjaren van Belpaire, maar ook voor haar privéleven. Ook wat het publieke leven van Belpaire betreft blijft de lezer enigszins op zijn honger. Hoewel het denken en het schrijven van Belpaire in algemene lijnen wordt toegelicht, vernemen we weinig over de inhoud van haar creatieve literaire werk. Was het niet aangewezen om dit discours in detail te analyseren? De volledige bibliografie van Belpaire – inclusief proza en poëzie – wordt wel in bijlage van Reymanants boek opgenomen. Tot slot dient vermeld dat fotografisch materiaal in dit boek ontbreekt. Dat is jammer, want eigenlijk toch onontbeerlijk voor een biografie.

Eva Schandevyl

VII. Eerste en Tweede Wereldoorlog - Première et Seconde Guerre mondiale

FRANK DAVID

Comprendre les monuments aux morts. Lieu du souvenir, lieu de mémoire, lieu d'histoire

Talmon St Hilaire, Éditions Codex, 2013, 130 p.

STÉPHANIE CLAISSE

Du Soldat Inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18

Bruxelles, Académie royale de Belgique, 2013, 300 p.

La commémoration du centenaire de la Première Guerre mondiale en 2014 a attiré l'attention des historiens sur l'histoire de la Grande guerre et de sa mémoire. Deux nouveaux livres qui s'inscrivent dans cette historiographie récente sont à relever : *Comprendre les monuments aux morts* de Franck David et *Du Soldat Inconnu aux monuments commémoratifs belges* de Stéphanie Claisse. Il s'agit de deux ouvrages dans lesquels leurs auteurs se focalisent sur le patrimoine commémoratif de la "Grande Guerre". Le premier se présente notamment comme un guide pratique pour les enseignants et les amateurs de cette histoire désireux d'interroger les milliers de monuments aux morts érigés en France immédiatement après la fin de la guerre. Le second analyse l'histoire mémorielle de l'État belge dans l'entre-deux-guerres au niveau national, provincial et communal.

Ces deux auteurs, David et Claisse, s'inscrivent dans la lignée des historiographes français, notamment Pierre Nora, rédacteur des *Lieux de mémoire* (1984-1992). En effet, c'est en France, et tout particulièrement avec l'œuvre d'Antoine Prost, qu'a été souligné le rôle important du mouvement d'édification des monuments aux morts dans le processus de deuil et la construction d'une mémoire collective de la guerre¹⁴. Dans les années quatre-vingt et quatre-vingt-dix, les historiens ont attribué audit monument le statut de source légitime dans l'écriture de l'histoire

14. A. PROST, *Les Anciens combattants et la société française, 1914-1939, tome 3, Mentalités et idéologies*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977.

du conflit. Prost lui-même en a proposé une typologie. À partir de nombreuses caractéristiques formelles il en discernait quatre types essentiels : le monument civique, le monument patriotique, le monument funéraire et le monument funéraire-patriotique¹⁵. Par ailleurs, d'autres historiens, comme Annette Becker ou Philippe Rivé, ont dégagé les différentes représentations de la guerre dans les monuments aux morts¹⁶. Ils ont mis en évidence les relations extrêmement complexes dans l'iconographie des monuments, où les représentations "hésitent parfois entre la description de l'héroïsme et celle de l'honneur"¹⁷.

Dans leurs analyses, David et Claisse développent les idées constructivistes d'historiens comme Prost, Becker ou Rivé. Ils insistent sur le fait que les monuments aux morts doivent être étudiés à plusieurs échelles, locale principalement, mais replacés dans un contexte plus large, provincial, régional ou national. De même, les deux auteurs montrent que cette histoire n'est pas seulement politique. Régulièrement, des enjeux économiques, sociaux, artistiques ou émotionnels ont également joué un rôle important dans leur édification. Claisse démontre de manière très convaincante que l'État belge et ses provinces ont dans plusieurs cas "tenté de freiner la monumentomanie des communautés" (Claisse, p. 277) pour des raisons économiques. Ainsi, la guerre ayant entraîné pauvreté, chômage massif, pénuries alimentaires et destruction générale du patrimoine immobilier et des infrastructures, les pouvoirs nationaux et provinciaux privi-

légiaient d'autres priorités. En revanche, au niveau local les moments d'euphorie, de haine, d'espoirs et de deuil des survivants suscitaient un intérêt sociétal de plus en plus vif pour une "matérialisation symbolique des morts" (Claisse, p. 125). C'est pourquoi des tensions financières se sont non seulement développées, parfois, entre les communes et les pouvoirs publics au plus haut niveau, mais aussi sur le plan strictement local, comme le soulignent les deux auteurs. En outre, ces problèmes économiques pouvaient se doubler de querelles politiques et esthétiques quant à l'implantation de ces monuments sur le forum... ou dans les cimetières.

À cause de ces tensions, leurs représentations et leur style diffèrent d'un endroit à l'autre. David invite ses lecteurs à les déchiffrer, à les mettre en perspective. Dans le premier chapitre de son étude, il explique pourquoi il faudrait que le grand public s'intéresse à eux. Il donne cinq arguments : (1) le monument aux morts est un élément essentiel dans le patrimoine français, (2) qui a son utilité didactique, (3) permettant de retracer non seulement l'histoire communale de la Grande Guerre, (4) mais aussi son souvenir, (5) et témoignant d'un processus d'individualisation de la mort dans le monde occidental. Dans les deux chapitres suivants, il propose une approche archéologique afin de décrypter les différents messages destinés à être transmis par le monument en question. En considérant celui-ci comme "une trace de la main de l'homme" (David, p. 35), on peut déjà découvrir une grande partie de l'histoire guerrière qu'entend assumer la communauté

15. Id., "Les monuments aux morts. Culte républicain ? Culte civique ? Culte patriotique ?", in P. NORA, *Les Lieux de mémoire. Volume 1 : La République*, Paris, Gallimard, 1984, p. 200-207. 16. A. BECKER, *Les Monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, Paris, Errance, 1988; PHILIPPE RIVÉ, *Monuments de mémoire : les monuments aux morts de la Première Guerre mondiale*, Paris, Mission permanente aux commémorations et à l'information historique, 1991.

17. Id., *Les monuments aux morts*, p. 22.

locale. Sa situation sur le territoire de la commune n'est jamais anodine. Près de l'église, au cimetière ou en face de la mairie, ces monuments peuvent refléter des réponses différentes des vivants aux morts. Ces derniers appartiennent-ils au sanctuaire religieux, aux familles touchées ou plutôt à la communauté publique ? Une analyse des inscriptions et des symboles du monument peut aussi être pertinente. David présente les significations des symboles les plus courants et il conseille au lecteur de se documenter dans les archives. À cette fin, son troisième chapitre contient des informations pratiques pour accéder aux dites archives. Dans le dernier chapitre, il donne quelques exemples d'études des monuments aux morts : il s'agit d'analyses très descriptives, basées sur plusieurs exemples qui montrent bien les différences iconographiques.

Dans le livre de Claisse, dont l'esthétique est remarquable, la variété des monuments belges se révèle grâce aux nombreuses illustrations qui y figurent. On y trouve plus d'une centaine de photos d'époque présentant des monuments aux morts de toutes les régions du pays (cartes postales, maquettes, photos d'inauguration, etc.). Malheureusement, l'auteur n'examine pas vraiment l'histoire particulière des différents monuments représentés. Son livre se limite à peu près exclusivement à l'histoire de leur édification d'un point de vue national. Cette approche nous montre que la statuomanie communale était fortement liée aux fêtes de la Victoire de 1918, à la question du rapatriement des corps et à la glorification du Soldat inconnu. Claisse présente ces questions dans la première partie de son étude. Elle démontre que, déjà en 1918, des monuments aux morts éphémères avaient été érigés pour les fêtes de la Victoire à Bruxelles. Le style, les thématiques, les inscriptions

("morts pour la Patrie"; "à nos héros"; "pax") et les symboles (lion, feuilles de chêne, drapeau belge, canons, palmes, couronnes de laurier) de ces productions provisoires seront plus tard copiés dans les milliers de monuments locaux. Cependant, l'érection des monuments aux morts s'inscrit dans les débats sur le transfert des dépouilles mortelles. Tandis que l'État projette de centraliser les corps dans des nécropoles nationales, ce sont finalement les familles endeuillées et les sociétés d'anciens combattants qui insistent sur leur rapatriement et leur réinhumation dans les cimetières communaux. Ainsi, c'est le terroir local qui devient le berceau de la mémoire de guerre. Les autorités belges rencontrent l'échec dans leur volonté d'ériger un monument national. Quant à l'inhumation symbolique du Soldat inconnu, elle semble répondre aux attentes de la population et des sociétés d'anciens combattants.

Quoique le titre de l'ouvrage puisse le faire penser, l'essentiel de cette recherche ne concerne pas le Soldat inconnu belge. Claisse ne traite cette histoire qu'à la fin de la première partie. Elle démontre que les débats à Bruxelles ont été inspirés par les exemples allemands et français. Comme en France, le Soldat inconnu belge fut finalement choisi parmi les corps provenant des différents champs de bataille. Ensuite, Claisse se penche sur les différentes tensions politiques qui se sont développées autour de la cérémonie. Dans la deuxième partie de son livre, plus vaste, elle s'occupe plutôt de la réalisation et du financement des monuments locaux. C'est dans cette partie qu'elle étudie la politique budgétaire (prudente) de l'État et des provinces. En outre, elle décrit le processus d'érection des monuments locaux d'un point de vue général. Elle donne, par exemple,

un sommaire des divers acteurs privés et publics dans cette problématique, portant une attention soutenue aux initiatives d'une "Mademoiselle Oriane" qui ont stimulé la construction d'au moins 21 monuments essentiellement en Flandre. Mais elle fait aussi l'analyse du rôle de la presse et de l'Église, de même que de la manière dont les sculpteurs et les architectes ont généralement été choisis. C'est dans ces analyses que l'auteure montre que la construction des monuments aux morts n'allait pas de soi. La désignation des artistes, le plus souvent à la suite d'un concours, autant que le financement et l'emplacement du monument suscitaient régulièrement des luttes politiques et sociales.

Afin de mieux comprendre la mémoire de la Grande guerre, David et Claisse proposent d'historiser la manière dont les monuments aux morts ont été édifiés. Tandis que l'ouvrage de David est plutôt méthodique, Claisse a dépouillé les archives pour démontrer l'émergence d'une mémoire collective de guerre en Belgique. Il est vrai que la plupart des analyses historiques de David ne sont pas très élaborées. Ainsi, ses exemples semblent arbitrairement choisis. Mais néanmoins, il met en lumière un élément intéressant qu'on ne retrouve pas dans l'étude détaillée de Claisse : il montre qu'il faut compter aussi avec la topographie locale. Régulièrement, les monuments aux morts ont été adaptés au relief, à l'hydrographie ou au patrimoine local des communautés. Ainsi, ces monuments en disent beaucoup sur l'identification des communautés à la géographie dans sa dimension physique autant que culturelle. David signale, par exemple, que beaucoup de monuments élevés en Algérie rappellent l'héritage romain pour inscrire la mémoire de la Grande Guerre dans une histoire plus

ancienne. En France, la statue du Poilu à Chamonix a été placée d'une manière telle que le soldat semble rentrer chez lui en remontant la vallée vers le village. Dans des ports, comme Nice ou Biarritz, les monuments ont fréquemment été établis à proximité de la mer pour faire le lien avec l'élément marin. Il est regrettable que Claisse, qui a quand même examiné des monuments dans toutes les provinces de Belgique, ne s'est jamais adressée à la topographie locale. Quelle est la dimension régionale de la mémoire de guerre belge ? Comment les formes très diverses d'inscription dans le conflit (combats, bombardements, prise à partie des civils, occupation, etc.) ont-elles suscité des mémoires spatialement hétérogènes ? Et comment ces mémoires plurielles belges se lient-elles aux mémoires à l'extérieur, et notamment en France ? Ces questions restent posées.

Matthias Meirlaen

LUCAS CATHERINE

Loopgraven in Afrika (1914-1918). De vergeten oorlog van de Congolezen tegen de Duitsers

Bruxelles, EPO, 2013, 112p. (illustrations)

L'année 2014 marque le début des commémorations de la Grande Guerre. Durant près de quatre ans, les hommes illustres, les principaux faits d'armes ainsi que les stratégies militaires et politiques des nations belligérentes seront mis en exergue. Il devra alors apparaître clairement que cette guerre est singularisée par son caractère mondial et total. *Mondial*, car les affrontements ne se cantonnent pas à un champ de bataille nettement circonscrit comme lors des conflits précédents. Les combats ont alors en effet lieu en Europe, au Proche et Moyen-Orient comme en Afrique. Mondial également car si de nombreux

soldats sont européens, plusieurs belligérants ont aussi fait appel à leurs troupes coloniales. Des dizaines de milliers de sujets français et britanniques principalement, sont venus se battre dans les tranchées du vieux continent ou y soutenir l'effort de guerre. La Belgique et l'Allemagne n'ont quant à elles pas dépêché de troupes coloniales en métropole, mais elles les ont par contre mobilisées sur leurs terres africaines. La Première Guerre mondiale est également connue comme une guerre *totale*. Elle ne se limite pas, en effet, à l'affrontement entre soldats, mais s'imisce dans toutes les dimensions de la société et dans la vie de chacun de ses membres. La dimension la plus visible de ce phénomène est la mise au travail des femmes et des enfants. Ils remplacent les hommes, partis au front ou décédés, dans leurs activités économiques (agricoles ou industrielles surtout) et deviennent ainsi d'importantes forces non-combattantes de ce monde en guerre.

Parmi les nombreux ouvrages récemment parus au sujet de la Première Guerre mondiale, Lucas Catherine¹⁸ dédie le volume *Loopgraven in Afrika* aux soldats congolais. Cet "historien des choses oubliées" met en lumière leur implication dans le conflit et salue leur contribution directe à la victoire belge en terres africaines. Et le préfacier d'abonder en ce sens en écrivant "*Wij, de Europeanen, hadden de koloniale onderdanen nodig om de strijd op leven en dood te voeren. We hadden hen heel hard nodig, want we konden die oorlog niet winnen zonder hen*" (p. 13). L'auteur restaure ainsi cette dimension

peu connue de l'historiographie congolaise, belge et internationale.

Pour Lucas Catherine, l'entrée en guerre du Congo belge est la conséquence des offensives allemandes menées sur les rives occidentales du Tanganyka dès le mois d'août 1914. Après avoir envahi la Belgique, l'Empire allemand entendait en effet annexer la colonie belge afin de relier ses possessions africaines situées de part et d'autre du continent et réaliser ainsi sa *Mittelfrika*. Cette opération devait en outre lui permettre d'acquérir des terres riches en minerais précieux situées à l'est et au sud de la Colonie. Le Congo belge ripostera à ces mouvements expansionnistes par le truchement de la Force publique – la force armée congolaise. À la veille de la Première Guerre mondiale, celle-ci rassemble près de 500 officiers européens, principalement issus des cadres militaires belges et scandinaves, plus de 18.000 soldats congolais¹⁹ et quelque 20.000 porteurs principalement chargés du transport des armes, des munitions et des vivres. Si l'auteur qualifie cette armée de "bien entraînée" (p. 38), les témoignages historiques en offrent un tout autre visage. "La Force publique n'était qu'une force de police. Elle ne possédait pas les services nécessaires aux troupes combattantes (services de l'arrière, intendance, services de santé). En ce qui concerne la défense de la colonie contre un ennemi venant de l'extérieur, rien n'était prévu. Il n'y avait pas de plan de campagne, aucune disposition n'avait été prise en vue d'une mobilisation générale"²⁰.

18. Pseudonyme sous lequel le journaliste Lucas Vereertbrugghen publie ces essais. Il est notamment l'auteur de "*Wandelen naar Kongo. Langs koloniaal erfgoed in Brussel en België*", Bruxelles, EPO, 2006 (paru en français sous le titre *Promenade au Congo. Petit guide anticolonial de Belgique en 2010*). 19. A. GILLAER, et al., *La Force publique. De sa naissance à 1914*, Bruxelles, Institut royal du Congo belge, p. 48 et 59. 20. *Les campagnes coloniales belges 1914-1918*, t. 1, Bruxelles, Ministère de la Défense nationale, 1927, p. 25-26.

L'action menée par la Force publique au fil de cette guerre peut principalement être réduite à deux campagnes : la première dans l'Afrique orientale allemande et la seconde au Cameroun. Après avoir bouté les soldats allemands hors du territoire national, les soldats congolais les repoussent jusqu'à la rive orientale du lac Tanganyika (1915) puis entament une offensive vers l'est jusqu'à Tabora, capitale de l'Afrique orientale allemande. La Force publique prend cette ville en septembre 1916 et s'allie ensuite avec les Britanniques pour prendre Mahenge d'où fut lancée l'ultime offensive allemande au printemps 1917. Parallèlement à cette campagne dans l'est, la Force publique a également été déployée au Cameroun. Dès 1914, elle y a en effet rejoint les forces françaises et britanniques; ensemble, ils prennent le *Neue Kamerun* avant de faire tomber Yaounde, capitale de guerre de la colonie allemande, en janvier 1916.

En Afrique, la Première Guerre mondiale est donc avant tout une guerre de mouvements et non de tranchées comme semble l'indiquer le titre de l'ouvrage. Ceci amène d'ailleurs sir John Cowans, *quasternmaster-general* britannique, à considérer que ce conflit n'a pas été seulement une confrontation de tacticiens ou de stratèges; il a aussi été une guerre d'administrateurs. Les généraux et colonels commandant la Force publique – Frederik Olsen, Charles Tombeur et Camille Molitor notamment – n'auraient en effet pas pu mener leurs opérations avec succès sans le soutien logistique du commandant George Moulaert. C'est lui qui a permis de déplacer rapidement hommes, munitions et rations.

Afin d'illustrer son propos, Lucas Catherine émaille l'ouvrage de cartes et de très nombreuses photographies d'archives principalement issues des collections du Musée de l'Armée, du Ministère des Colonies et des *Bundesarchiv* allemandes. Bien que ces documents constituent un apport indéniable, celui-ci aurait été décuplé s'ils avaient été légendés avec précision et choisis plus judicieusement. On peut notamment se demander pourquoi la couverture de ce volume, consacré aux soldats congolais, est illustrée par une photographie d'askaris allemands. La même imprécision caractérise l'identification des autres sources citées ou reproduites (cartes et textes).

Cet ouvrage devrait néanmoins permettre de (re)découvrir la question placée en son cœur comme les nombreux prolongements qu'elle appelle. Ceux-ci seront, nous l'espérons, développés à l'occasion de cette ère de commémorations.

Béregère Piret

TANJA VON FRANSECKY

Flucht von Juden aus Deportationszügen in Frankreich, Belgien und den Niederlanden

Berlin, Metropol Verlag, 2014, 398 p.

In 2013 promoveerde de Duitse historica Tanja von Fransecky aan het *Zentrum für Antisemitismusforschung* van de *Technische Universität Berlin* met een proefschrift over de ontsnapping van Joden uit deportatietreinen. Zij maakte een vergelijking tussen België, Frankrijk en Nederland. Het is tegelijkertijd een logische keuze. Niet alleen gaat het om West-Europese buurlanden, maar bovendien werd de beslissing van de deportatie naar het 'Oosten' (*"der Arbeitseinsatz in das Lager*

Auschwitz") uit België, Frankrijk en Nederland genomen op een gemeenschappelijke vergadering in juni 1942 in Berlijn tussen het hoofd van de Jodenafdeling van het *Reichsicherheitshauptamt* Adolf Eichmann en de Duitse hoofden van de Jodenafdelingen in België, Frankrijk en Nederland.

De vergelijking tussen België, Frankrijk en Nederland leidde ook al tot het proefschrift van de Nederlandse historici Pim Griffioen en Ron Zeller (*Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België. 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam, 2011). Tevens is von Franseckys onderzoek een welkome aanvulling bij de studie van de Duitse historici Insa Meinen en Ahlrich Meyer (*Verfolgt von Land zu Land. Jüdische Flüchtlinge in Westeuropa. 1938-1944*, Paderborn, 2013, dat intussen ook in het Nederlands is vertaald: *Vervolgd van land tot land. Joodse vluchtelingen in West-Europa. 1938-1944*, Antwerpen, 2014). Verwijzen we bv. ook naar de studies van de Engelse historicus Bob Moore (*Survivors. Jewish Self-help and Rescue in Nazi-occupied Western Europe*, Oxford/New York, 2010) en van de Franse politicoloog en jurist Marc-André Chaguéraud (*Survivre. Français, Belges, Hollandais et Danois face à la Shoah 1940-1945*, Fribourg/Paris/Montréal, 2006).

Tot dusver was het aspect van ontsnappen uit de deportatietreinen haast een blinde vlek in de geschiedenis van de Jodenvervolging. Terecht omschrijft von Fransecky het als "*Flucht als Widerstand*". Voor haar onderzoek deed de auteur zeer uitvoerig bronnen- en literatuuronderzoek. Tevens interviewde ze een aantal Joden die met succes ontsnapt waren. Voor België drie ontsnapt uit het XX^{ste} konvooi van 19 april 1943 : Simon

Gronowski, met zijn elf jaar toen de jongste van alle ontsnapt uit de konvoeien en later tevens auteur van *L'enfant du 20e convoi* (Bruxelles, 2002), de trotskiste en verzetsstrijdster Claire Prowizur, later auteur van *Conte à rebours. Une résistance juive sous l'occupation* (Bruxelles, 1979) en de eveneens linkse verzetsstrijdster Régine Krochmal.

Het XX^{ste} konvooi is een unicum in de geschiedenis van de Jodenvervolging. Nergens elders in Europa werd een Jodentransport aangevallen en werden gedeporteerden, zeventien, dankzij drie verzetslui bevrijd. Daarnaast konden nog 198 andere Joden op eigen houtje uit het XX^{ste} konvooi ontsnappen. Sinds het onderzoek van wijlen Maxime Steinberg is die ontsnapping, uitzonderlijk, goed gedocumenteerd, later onder meer gevolgd door de studies van Marion Schreiber (*Stille Rebellen. Der Überfall auf den 20. Deportationszug nach Auschwitz*, Berlin, 2000, later eveneens in Nederlandse en Franse vertaling) en van Marc Michiels en Mark Van den Wijngaert (*Het XX^{ste} transport naar Auschwitz*, Antwerpen, 2012).

Von Franseckys studie is uiterst boeiend, goed geschreven en inspirerend. De auteur begint telkens met een overzichtelijke synthese van vooreerst de vooroorlogse houding tegenover de Joden in de betrokken landen en vervolgens de anti-Joodse politiek van de bezetter. Wat België betreft, toch één bemerkning. Vanaf 29 augustus 1941, zo schrijft de auteur, "*durften Jüdinnen und Juden nur noch in den Städten Brüssel, Antwerpen, Lüttich und Charleroi wohnen. Durch diese Massnahme sollte die jüdische Bevölkerung sozial isoliert und auf engerem Raum konzentriert werden*" (p. 186). In werkelijkheid kwam die verordening erop neer dat de Joden, *indien ze verhuisden*, zich

enkel nog in die steden mochten vestigen. Op het moment van de deportaties woonden de Joden in België nog steeds over een 100-tal steden en gemeenten verspreid, zij het dat het bij meerdere gemeenten slechts om enkele personen ging.

Na die syntheses gaat von Fransecky voor Frankrijk, Nederland en België dieper in op een aantal figuren die uit de deportatiewagons zijn gesprongen en illustratief zijn voor de andere ontsnapt. Voor België geeft ze een uitvoerige schets van een 50-tal Joodse 'springers'. De meeste aandacht gaat naar de ontsnapt uit het XVI^{de} konvooi, hoofdzakelijk gewezen tewerkgesteld aan de *Atlantikwall* (in totaal 229, zie verder) en naar de ontsnapt uit het roemruchte XX^{ste} konvooi.

Twee vragen staan bij von Fransecky centraal. Vooreerst de vraag naar structurele factoren ("*situationsübergreifende, strukturelle Faktoren*") die vluchten mogelijk maakten of integendeel bemoeilijkten. Ten tweede de vraag naar situationele factoren die in de treinwagons ("*situative Faktoren im Wagon*") bepalend waren om te besluiten te vluchten, dat besluit begunstigde of die integendeel dat verhinderden.

Von Fransecky was er zich al snel van bewust dat het in de drie landen slechts om weinigen ging die uit de deportatietreinen de sprong naar de vrijheid waagden. Voor België 575, voor Frankrijk 158 en voor Nederland 31. Om tot een vergelijking tussen de drie landen te kunnen komen deed ze onder meer beroep op de sociale wetenschappen. Gezien het gering aantal ontsnapt (de "*Kontrollgruppe*") ging ze niet op zoek naar 'uitzonderlijke gevallen' ("*Most Different Systems Design*"), maar

naar 'vergelijkbare gevallen' ("*Most Similar Systems Design*").

Wat al onmiddellijk opvalt is het relatief hoge cijfer voor België: in vergelijking met de andere landen het land met het kleinste aantal inwoners, de kleinste oppervlakte en de kleinste Joodse gemeenschap. En al even opvallend is het haast te verwaarlozen cijfer voor Nederland.

Qua structurele factoren komt de auteur onder meer tot de volgende besluiten. Vooreerst is er de factor staatsburgerschap. In Nederland had bij de Duitse inval ongeveer 84 % het Nederlands staatsburgerschap. Voor België was dat amper 5 %. Frankrijk nam een tussenpositie in : ongeveer 50 %. De overgrote meerderheid van de Joden uit België en Frankrijk die het staatsburgerschap niet hadden waren in de jaren 1920 uit Oost-Europa gevlucht. Naast economische redenen speelde vooral het antisemitisme en pogroms in Oost-Europa een rol. In de jaren 1930 voegden zich daarbij ook vluchtelingen uit Duitsland, op de loop voor het nazi-antisemitisme. Van de 16% Nederlandse Joden die het staatsburgerschap niet hadden, behoorde een groot deel eveneens tot deze laatste groep.

Aangezien de meeste Nederlandse Joden het antisemitisme dus niet aan den lijve hadden ondervonden, waren zij, aldus von Fransecky, minder geneigd om uit de deportatietreinen te springen. Voor meerdere Belgische en Franse Joden was het daarentegen eerder vanzelfsprekend om een tweede maal voor het antisemitisme te vluchten. Zij wisten maar al te goed welke gevaren antisemitisme kon inhouden. Significant is in ieder geval dat er nauwelijks Franse en Belgische 'treinspringers'

waren die het staatsburgerschap hadden. Een extra stimulans om te 'springen' was ook het feit dat men tijdens de bezetting al in andere kampen of gevangenissen was terecht gekomen. Zo bevonden zich onder de ontsnapten heel wat die voor *Organisation Todt* aan de *Atlantikwall* in Noord-Frankrijk hadden moeten werken.

Een andere structurele factor was volgens von Fransecky de organisatiegraad. In Frankrijk en België waren talrijke Joden al voor de bezetting in linkse organisaties actief en tijdens de oorlog sloten zich velen bij het linkse verzet aan. Dat maakte hen ook meer strijdvaardig dan Joden zonder die achtergrond. Bovendien wisten ze dat ze na hun sprong naar de vrijheid op hulp van de organisaties waar ze bij aangesloten waren, konden rekenen. Bijkomend : Joden die aangesloten waren bij verzetsorganisaties hadden ook meer kans om informatie – hoe vaag ook – over de gebeurtenissen in Oost-Europa te krijgen. Die informatie stond onder meer in Belgische Joodse verzetsbladen als *Le Flambeau* van het Joods Verdedigingscomiteit. Diezelfde verzetsbladen publiceerden ook getuigenissen van Joden die erin geslaagd waren uit de deportatietreinen te ontsnappen. Dat stak sommigen een hart onder de riem om bij deportatie ook de sprong te wagen.

Nog een structurele factor was volgens von Fransecky de afstand tussen het doorgangskamp en de Duitse grens. Eens het *Reichsgebiet* bereikt, waagde niemand meer de sprong, aangezien de omgeving, bevolking... daar als te gevaarlijk werd beschouwd. Het Nederlandse kamp in Westerbork lag in vogelvlucht slechts op 30 km van de Duitse grens, de Mechelse Dossin-kazerne op 150 km en het Franse Drancy op 300 km. De uit Nederland gedeporteerden hadden dus

beduidend minder (bedenk)tijd om de sprong te wagen.

Als laatste structurele factor vermeldt von Fransecky het feit dat in Nederland tot op het einde personenwagons werden gebruikt, die niet met prikkeldraad waren afgeschermd en waarin minder Joden waren opeengepakt dan in België en Frankrijk. Die meer 'menswaardige behandeling' kon, aldus nog de auteur, de hoop dat men werkelijk naar het 'Oosten' werd gestuurd voor de "*Arbeidseinsatz*" versterken.

Von Franseckys lijst van situationele factoren in de wagons kan als volgt worden samengevat. Degenen die wilden vluchten werden vooreerst met hun medepassagiers geconfronteerd. In talrijke gevallen kwam het tot heftige discussies, werd er morele druk uitgeoefend, kwam het zelfs tot fysiek geweld, of werden de Duitse wachters galarmeerd. Bijzonder was de rol van de Joodse "*Waggonälteste*", die voor rust en orde verantwoordelijk was. De "*Waggonälteste*" wees degene die wou ontsnappen vaak op diens morele verantwoordelijkheid tegenover de medepassagiers. Een vlucht zou het leven van de medepassagiers, en zeker die van baby's en ouderen, in gevaar kunnen brengen. Zij die toch vluchtten bleven levenslang met dit "morele dilemma" worstelen : "Mag men vluchten wanneer anderen daarvoor mogelijk met hun leven moeten betalen?" Een dilemma waarvoor geen rationele oplossing bestaat.

In groep vluchten uit de wagon bood een uitweg. Vaak ging het om opgepakte Joodse verzetslui die erin waren geslaagd om, dankzij hulp van het kamppersoneel, in dezelfde wagon te belanden. Dat was onder meer het geval voor meerdere van de paar honderden

ontsnapten uit het XX^{ste} konvooi vanuit Mechelen. Tegen een groep gemotiveerde partizanen durfden de medepassagiers niets ondernemen.

Het vervoer van verwanten in dezelfde wagon kon zowel in het voor- als het nadeel spelen. Sommigen waagden de sprong allen tezamen, anderen deden het uiteindelijk niet omdat een verwant, vaak wanneer het om een echtgenote ging, niet durfde. Van anderen zat hun partner dan weer in een andere wagon, waardoor ook zij van hun vluchtpoging afzagen. Toch waren er die de sprong zonder hun echtgenote deden. Zo was er een vader die wist dat zijn drie kinderen veilig waren ondergedoken. Hij wou hen niet in de steek laten. Hij sprong uit het XIX^{de} konvooi vanuit Mechelen van 15 januari 1943.

Ook Claire Prowizur wou eerst niet uit het XX^{ste} konvooi springen. In dezelfde wagon bevond zich haar vader, die nochtans doodziek was. Haar man, Philippe Szyper, kon haar uiteindelijk overtuigen. Bovendien kwam haar vader nog even bij bewustzijn en toonde die een blik van opluchting dat zijn dochter wou ontsnappen. Simon Gronowski verklaarde decennia later “als ik toen had geweten dat mijn moeder zelf niet zou springen, had ik het zeker nooit gedaan”. Hij deed het dus toch. Vooraf had hij in de Dossin-kazerne met andere kinderen leren ‘springen’ : van hun stapelbedden. En voor Régine Krochmal stond het al vroeg vast : deportatie stond gelijk met een zekere dood. Als verpleegster van beroep werd ze in haar mening alleen maar gesterkt doordat er voor de zieken en stervenden in haar wagon geen enkel medicijn was meegegeven. Voor haar was haar ‘sprong’ ook een ‘politieke daad’ tegen de Duitsers.

Een conclusie van Tanja von Fransecky is eveneens dat opvallend minder vrouwen dan mannen uit de wagons vluchtten. Van de 764 uit de Belgische, Franse en Nederlandse konvooien waren er slechts 14 % vrouwen. Blijkbaar waren vrouwen veel minder geneigd om geliefden, of personen waarvoor men bekommerd was, in de steek te laten. Mogelijk meenden vrouwen ook dat ze, in tegenstelling tot mannen, fysiek niet sterk genoeg waren om de sprong te overleven.

De auteur is tevens van mening dat onderzoek naar de deportatie van Joden in Oost-Europa, zoals het Poolse *Generalgouvernement*, haast zeker zal aantonen dat daar veel meer Joden uit deportatietreinen zijn gesprongen dan uit West-Europa gedeporteerde Joden. “Aangezien daar de mensen in de treinen zeer goed wisten dat ze naar de dood reden” (p. 351).

Lieven Saerens